

Balassi Bálint egész életét perek, bírósági eljárások kísérték, mégpedig vagyonperek, egyházi eljárások és büntetőügyek egyaránt. Közismertek a vagyonából öt kiforgató gyámja, unokabátyja ellen folytatott birtokperei. Az 1580-as évek elején a lipthói nemes-ség és a selmecbányai, zólyomi polgárok perelték rendszeresen hatalmaskodásai, duhajkodásai miatt. Jóságokat hajtatott el, bebörtönzött szolgáit szöktette meg, megverte a selmeci bányabíró a vihnyei hévízben óvatlanul melléje telepedő legényét, a hodrusbányai mészáros fiatal özvegyét fényes nappal az országúton igyekezett leteperni. 1584 karácsonyán unokahúgával kötött házasságot és ugyanaznap néhány órára önkényesen elfoglalta a felesége, anyósa és sógora közös zálogbirtokában lévő Sárospatak várát, amely királyi birtok volt. Ezzel két pert vont magára, mindkettőt sógora indította ellene. Az elsőfokú unokatestvérrel kötött házasság tilalmának megszegése miatt az esztergomi érseki szentszék eljárását kérte vérfertőzés ügyében, a királyi vár elfoglalása miatt pedig hűtlenségi pert kezdeményezett. 1587-ben már az egri püspöki szentszéken is pere folyt Balassinak, ez alkalommal felesége hűtlensége ügyében. Házasságukat 1591-ben érvénytelennek nyilvánították. 1592-ben viszont Balassi perelte be korábbi szerelmét, az Anna- és Júlia-versek ihletőjét, Losonczy Annát az esztergomi szentszéken, feltehetőleg becsületsértés miatt. A vérfertőző együttélést kimondó korábbi szentszéki ítélet miatt azonban perképtelen személynek nyilvánították.¹ Az 1653-ban vallásos-hazafias ideálokat hirdető verseskötetet megjelentető Listius László birtokperei mellett számos büntetőpernek is részese volt. Őt okirat-hamisítással, gyújtogatással, leányanyák megölésével és gyermekük saját fiúörökösöként való feltüntetésével, több más gyilkossággal és szodomitassággal vádolták. A magyarországi pereket ugyan sikerült elhallgattatnia azáltal, hogy a nádort megvesztegette, 1661-ben azonban Bécsben tartóztatták le pénzhamisítás vádjával, s 1662-ben a bécsi városi törvényszék fej- és jószágvesztésre ítélte.² A 16–17. század számos más magyarországi írójának gyűlt meg a baja a törvénnyel, s szenvedett börtönbüntetést is hol vallási-egyházi vádakkal (Dávid Ferenc, Újfalvi Imre), hol politikai ügyekben (Bornemisza Péter, Joannes Bocatius, Bethlen Miklós, az 1670-es évek gályarabnak eladott kálvinista prédikátorai).

* A jelen tanulmány bővebb magyar változata annak az előadásnak, amely 2001. július 3-án Tours-ban hangzott el a Centre d'Études Supérieures de la Renaissance által szervezett *Droit et justice à la Renaissance* című konferencián, *Le genus iudiciale dans la littérature en Hongrie aux XVIe–XVIIe siècles* címmel.

¹ BÓNIS György, *Balassi Bálint szentszéki perei*, ItK, 1976, 671–676 (a továbbiakban: BÓNIS 1976).

² Életrajza: RMKT XVII/12, 771–775.

Ezeknek az íróknak és a velük történő eseményeket figyelemmel kísérő kortársaiknak állandó reflexiós bázisul szolgálhattak a nevezetes antik politikai és büntetőperek és azok résztvevői. Amiként életük számos más eseményéhez kötődve kimutatható irodalmi műveikben és gondolkodásukban az antik, a mitológiai és a bibliai hősökre való referenciális utalásokkal, a mitizációval való játék,³ a peres eljárások figyelemmel kísérése természetesen párosulhatott az antik törvényszéki szónoklat történetéből ismert személyek szerepének kortársakra való kiosztásával, az önértelmezés vagy mások jellemének minősítése új kifejezési eszközöket nyerhetett a *genus iudiciale* szövegeinek és elméletének ismeretéből. Amikor például Joannes Bocatius megírta a Bocskai-mozgalom támogatása miatt Prágában elszenvedett öt éves raboskodásának történetét, a saját szerepét értelmező reflexióiban állandó hivatkozási alapjául szolgált az antik Róma politikai száműzöttjeivel, főként Ovidiusszal és Ciceróval való sorspárhuzam.⁴ Olyan esetről is tudunk, amikor magának a pernek az iratanyagában kívánták az antik asszociációkat tudatosan kihasználni, az ítélethozatalt megfelelő allúziókkal befolyásolni. 1583 novemberében a zólyomi bíró összegzi a város polgárainak Balassi Bálinttól elszenvedett sérelmeit Ernő főherceg számára,⁵ s – amint Téglásy Imre megfigyelte – hogy a főnemest lejárathassa, „ügyes párhuzamot von Balassi és a híres harácsoló, jogtípró Verres között”.⁶ Bethlen Miklós 1704. június 28-i védekező iratában lehetetlen fel nem ismerni azt az argumentációt, amelyhez hasonló Cicero védőbeszédében Milo ártatlanságát bizonyította.⁷

Ezek az utalások a kor értelmiségi műveltséganyagának magától értetődő részei. A régi magyarországi iskolai képzéshez szorosan hozzátartozott a *genus iudiciale* elméletének és gyakorlatának megismerése. Az alapos tájékozottságot három forrás is biztosította: a retorikai kompendiumok tanulmányozása, az iskolai auktorok olvasása és imitációja, valamint a szónoki gyakorlatokban való részvétel.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 198–209.

⁴ BOCIATIUS János, *Öt év börtönben (1606–1610)*, ford., jegyz., utószó CSONKA Ferenc, a függelék iratait ford. MOLLAY Károly, Bp., Európa, 1985 (Bibliotheca Historica), lásd például a 66, 69, 75, 88, 89, 91, 108, 126. stb. lapon.

⁵ Szövegét közölte latin eredetiben és magyar fordításban: ECKHARDT Sándor, *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti Füzetek, 10), 51–53, 91–93.

⁶ TÉGLÁSY Imre, *A ciceronianus viták magyarországi recepciójáról* (a továbbiakban: TÉGLÁSY 1977) = *Észmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., ELTE, 1977 (Acta Iuvenum) (a továbbiakban: HARGITTAY 1977), 73–91, 85.

⁷ „...ha én áruló lettem volna, ki tart olyan bolondnak, hogj...” BETHLEN Miklós *Levelei (1657–1716)*, kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, I–II, Bp., Akadémiai, 1987 (RMPE, 6) (a továbbiakban: BETHLEN 1657–1716/1987), 979.

A magyarországi retorikatörténeti kutatás Bán Imre 1971-ben megjelent kismonográfiája óta érdeklődik a 16–17. században magyarországi szerző által kompilált vagy Magyarországon kinyomtatott retorikai kézikönyvek iránt. Az 1711-et megelőző két évszázadból 22 ilyen munka 41 kiadásáról tudunk; a művek közül kettőnek ma ismeretlen a szövege, több kiadásból pedig ma nem ismeretes fennmaradt példány. Három munka görög nyelvű, a többi mind latin, magyar nyelvű retorikai kompendium nincs közöttük. A 22 munkából 5, a 41 kiadásból 6 jelent meg magyarországi katolikus iskolások számára, ezek egyike sem magyarországi szerző írása, hanem mind a jezsuita oktatás Európában egybeült is használt tankönyveinek helyi lenyomatai. Egy további munka szintén jezsuita eredetű külföldi tankönyv, amelyet azonban Magyarországon kálvinista, sőt puritánus környezetben jelentettek meg. A többi retorikai kézikönyv, 16 mű 34 kiadása a magyarországi protestáns felekezetek iskoláinak igényeit elégítette ki, és ezek között kiegyensúlyozott arányban található a korabeli európai (főként németországi) iskolákban használt könyvek helyi mutációi és magyarországi szerzők eredeti alkotásai.⁸

A tárgyalt 22 munkából három a progymnasmata oktatását szolgálta, kettő pedig csak stilisztikai kérdésekkel foglalkozott. A maradék 17 kézikönyv legtöbbje érintette a *genus iudiciale* szokásos elméleti tudnivalóit, különösképpen a statusok (constitutiók) tanát és az *argumenta inartificialiá*t. A művek első kiadásainak időrendjében haladva érdemes megismernedni néhány kézikönyv beosztásával és a törvényszéki szónoklatot illető tanaival.

Pécseli Király Imre három kiadást megért retorikai kézikönyvének (*Isagoges rhetoricae libri duo*) több mint a fele az invencióval foglalkozik, ahol természetesen a *genus iudiciale* és a statusok ismertetésére is részletesen sor kerül. Több más kézikönyv a statusok négyes, cicerói csoportosítását tartalmazza, de Pécseli statustanáának beosztása és terminológiája is az *Ad Herennium*-retorika pontos megfelelője. Érdekessége, hogy a status *iuridicialis* ismertetésekor – „*exercitii gratia*” – korabeli politikai példát használ: a Schollius retorikájából⁹ átvett egyik mintabeszédben védelmezi, a másikban támadja a belga rendek spanyol uralommal szembeni lázadását.

A herborni főiskoláról a gyulafehérvári fejedelmi udvarba és az ott felállított iskolába meghívott Ludwig Philipp Piscator 1635-ben jelentette meg első alkalommal *Rudimenta rhetoricae* című tankönyvét, amelyet a században még legalább további öt alkalommal kiadtak. A kis füzet a ramusi felfogásnak megfelelően csak a szóképeket és az alakzato-

⁸ Hozzá kell tenni mindehhez, hogy a vizsgált időszakban (pontosabban 1650 és 1684 között) 5 kiadásban 7 homiletikai mű is megjelent Magyarországon. Ezek mindegyike a magyarországi és erdélyi kálvinista egyház használatára készült, s közöttük egy latin–magyar kétnyelvű munka is akad.

⁹ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) (a továbbiakban: BÁN 1971a), 17. Bán Imre ezt a szerzőt és művét nem tudta azonosítani. Johannes Scholliusról van szó, az 1606-ban elhunyt marburgi hebraista teológiai professzor névkoronáról. *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* című tankönyvét Frankfurtban jelentette meg 1607-ben (újabb kiadása: Lübeck, 1612). 1610-ben Frankfurtban *Praxis logica, sive scholae et exercitationes dialecticae* című tankönyve is megjelent.

kat ismerteti. 1639-ben azonban Piscator a ramusi retorikaelméletet a hagyományos ötrészes ciceroniánus elmélettel kiegészítő szinkretikus oratoria tankönyvét is kibocsátotta (*Rudimenta oratoriae*), amelyet a század során további négy kiadás követett. Ennek invencióval foglalkozó része meghatározza a *genus iudiciale scopusát*, előadja a statusok tanát, egyenként a beszédnemek toposzait (a törvényszéki beszédét statusonként csoportosítva), majd külön a tanító és a megindító beszédrészek argumentációs lehetőségeit. Tárgyunk szempontjából egyébként Piscator Gyulafehérvárott 1642-ben megjelent poétikája (*Artis poeticae praecepta*) is figyelmet érdemel. Ennek műfajelméleti fejezete a költészetet *exegeticumra* és *dramaticumra* tagolja (a megkülönböztetés alapja, hogy a szerző is megszólal-e a műben vagy csak a szereplők beszélnek), és az előbbiben a hagyományos retorikai műnemeknek megfelelően különíti el a műfajokat. A *iudiciale* neméhez a vitákat (*controversiae*) és a pereket (*lites*) sorolja, amelyek a drámai költeményben szoktak helyet kapni.¹⁰

Igen érdekes egyéni tankönyvet alkotott a lőcsei Andreas Graff (*Lex mihi ars: Studium eloquentiae absolutum*, 1643). A retorikai tudnivalókat három ismeretszinten fejtette ki. A kezdők számára írott *elementale* az *eloquentia* retorikai és oratoriai speciesre való felosztását foglalja magába. A retorika a ramusi tudományelméleti felosztásnak megfelelően az elokúcióból és az *actióból* tevődik össze (az utóbbit tárgyaló részben idézi is Omer Talon tankönyvét). Az oratoria azonban nem a korban szokásos értelemben szerepel, vagyis nem az egyéb tankönyvekben megfigyelhető szinkretikus ötvözet öt szónoki művelet megnevezésével, hanem csak az invenció és a diszpozíció előírásait tartalmazza. Ezek azonban itt természetesen nem a ramusi dialektika azonos nevű összetevőinek előírásai, hanem a hagyományos retorikai *praeceptumok*. Különösen nagy figyelmet szentel a *thema* különböző fajtái elkülönítésének. Az *investigatio* invenció művelete kapcsán annak nemcsak *ex generibus causarum* származó műveleteit említi, hanem figyelmeztet az *ex facultatibus* származtatható eljárásokra; a *genus iudiciale* esetében ez a jogtudományi fakultáson oktatott ismeretanyag egészének retorikai szituációra való vonatkoztatását lehetővé teszi. A gondolatmenet átgondoltságára jellemző, hogy míg a *genus iudiciale* sajátos *artificiales* toposzaiként a statusok tana adatik elő, *inartificiale* argumentumaként pedig a hagyományos öt *locus* (*leges, testes, pacta, tormenta, iusiurandum*), a *genus deliberativum* toposzai között szintén említett *inartificiale* argumentumok mást jelentenek: felsorolásukban a *dicta*, a *sententiae* és a *testimonia* szerepel. Graff tankönyve második ismeretszintjén – ugyan homályos, a fő részek rendjét csaknem elfedő szerkezetben – lényegében az oratoria megszokott tanításai kerülnek sorra: az invenciót, a diszpozíciót (nevük itt: az *essentia* materiája és formája) az elokúció oratoriában szokásos tanai (a stílus erényei), majd az *impressio* és az *actio* követik. A tankönyv harmadik szintje (*Gymnasium eloquentiae*) az iskolai auktorolvasás módszereinek áttekintése.

Conradus Dietericus együttesen is csak negyven lapos retorikai és oratoriai tankönyvét (*Epitomes praeceptorum rhetorices, Epitomes praeceptorum oratoriae*) három alkalom-

¹⁰ BÁN 1971a, i. m., 33.

mal is megjelentették a 17. század közepén. Az igénytelen kis füzet ugyan csak négy lapot szentel a genera causarum ismertetésének, ez azonban a statusok tanának összegzésére is elegendő.

A sárospataki iskola tanára, Buzinkai Mihály szintén elkészítette mind a retorika, mind az oratoria tankönyvét (*Institutionum rhetoricarum libri duo*, 1658 és további négy kiadás; *Institutiones oratoriae*, 1659 és további két kiadás). Az utóbbiban ugyan a genus demonstrativum részéről a legnagyobb figyelemben, de a statusok tanát is részletesen ismerteti, és a genus iudiciale műneméhez tartozónak mond öt beszéd-fajtát, az invectiva (szidalmazás), az objurgatoria (feddés), az expostulatoria (panasz), az exprobratoria (szemrehányás) és a deprecatoria (esdeklés, bocsánatkérés) műfaját.

1696-ban Kolozsvárott olyan kompendium jelent meg, amelyet Gerardus Johannes Vossius rövidebb retorikájából annak mintegy harmadára tömörített tovább az erdélyi iskolák használatára Dálnoki Benkő Márton, a nagyenyedi kollégium diákja és az alsóbb osztályok praeceptorja (*Rhetorice contracta*). Noha a kis könyvecske több mint négyötöde a stilisztikát tárgyalja, az invenciós rész harmadik fejezete ismerteti a statusok tanát és az argumentationes inartificiales öt csoportját.

Az iskolai auktorok olvasása és a genus iudiciale

A 16–17. századi iskolai oktatás a retorikaelméleti munkák praeceptumainak feldolgozásán túl – talán még nagyobb időt és figyelmet szentelve neki – a klasszikus antikvitás vezető tekintélynek számító auktorai műveinek olvastatását, magyarázatát és imitációját is elvégezte. A legutóbbi időszak európai retorikatörténeti kutatásaiban olyan jelek mutatkoznak, hogy a grammatikai, retorikai, poétikai, logikai tankönyvek vizsgálata, tételeik regisztrálása és az irodalmi gyakorlattal való összevetése önmagában nem elegendő egy korszak kommunikációs pozícióinak tisztázásához, hanem az imitáció alapjának tekinthető iskolai olvasmányanyag elemzése is elvégzendő.¹¹

Ruth Morse a középkori iskolai gyakorlat szempontjából emelte ki a retorikai eszközök kommentált ókori szövegekből (például a kommentáros Vergiliusból) történő elsajátításának fontosságát.¹² A 16. századi protestantizmus humanisztikus típusú tankönyveivel kapcsolatban Kees Meerhoff figyelmeztetett rá,¹³ hogy azok viszonylag vékonyak, s kifejtett tanításaik után mindig megtaláljuk bennük azt az utalást: „reliqua usus docebit”. Meerhoff szerint az usus itt nem gyakorlást, hanem főként szövegek olvasását jelenti.

¹¹ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 31–34. Lásd Szilasi László reflexióit: SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BuKsz, 13(2001)/3, 258–264 (a továbbiakban: SZILASI 2001).

¹² Ruth MORSE, *Truth and Convention in the Middle Ages: Rhetoric, Representation, and Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Vö. Suzanne REYNOLDS, *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric, and the Classical Text*, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1996 (Cambridge Studies in Medieval Literature, 27).

¹³ Kees MEERHOFF, *The Significance of Philip Melancthon's Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, Basingstoke etc., Macmillan etc., 1994 (Warwick Studies in the European Humanities) (a továbbiakban: MACK 1994a), 46–62.

Dilwyn Knox éppígy hangsúlyozta,¹⁴ hogy a protestáns iskolákban a retorikatanítás gyakorlatára koncentráltak, Melanchthon retorikai tankönyvei pontosan azért szorultak vissza vagy kerültek átdolgozásra viszonylag gyorsan, mert az elmélet megtanítására alkalmasak voltak ugyan, de módszerüket, a definitiones és praecepta technikáját alkalmatlannak tartották. Georg Meier, Lucas Lossius, Martin Crusius, Michael Neander, Johannes Rivius, Johann Mercklin népszerű tankönyvei viszont olvasmányokat tartalmaztak, a tudnivalókat pedig gyakran kérdés–felelet formájában tömörítették és egyszerűsítették. Eszményük a teoretizálás helyett a példákkal tanítás, az olvastatás volt.

Hazai forrásainkból is arra következtethetünk, hogy a latintanítás három hagyományos lépésének eltérő jelentősége volt a 16. századi iskolában. A grammatikai, a poétikai és a retorikai előírások összegzése (praecepta) helyett a további előrehaladás két gyakorlati módszerét, a szövegek olvasását és magyarázatát (exercitatio, analysis), valamint utánzását (imitatio, genesis) helyezték előtérbe.¹⁵

Jól mutatja ezeknek a szinteknek az egymásra épülését az a tanulmányi instrukció, amely Thurzó György nádor fia, Imre (1589–1621) 1614–15-ben Bicsésen folytatott tanulmányait szabályozta. Praeceptora, a thüringiai származású, a wittenbergi egyetemen magiszteri fokozatot szerzett Jeremias Spiegel (1588–1637) kifejtette, hogy a retorika előadása közben nagy mértékben a cicerói szónoklatokra kíván támaszkodni. A szabályok elméleti előadását csak azzal együtt tartotta megfelelőnek, „Si Canonum et regularum Exempla in Cicerone [...] continuo ostendantur” és „integrae Epistolae aut Orationes Ciceronianae ita resolvantur, ut in ijs artificium Rhetoricum appareat”. Mindezt az élőszóbeli előadás gyakorlásának is ki kell egészítenie: „interdum Ciceronis [...] Orationes, adhibita conveniente actione et vocis gestuumque decore, legantur”.¹⁶

A régi magyarországi iskolai fordításokat közreadó kötet megjelenése óta tudjuk, hogy néhány görög és latin klasszikus mű a 16. század végén és a 17. század folyamán Magyarország és Erdély iskoláiban mindenütt használatos volt. Az iskolai auktorok száma a 16. század végére erősen lecsökkent ugyan,¹⁷ néhány szerző egyes műveinek használatát azonban állandónak tekinthetjük. Az a hely, amelyet például Cicero foglalt el mint az aurea latinitas elsődleges stilisztikai tekintélye, megkérdőjelezhetetlen. A Sturm-féle Cicero-levelgyűjtemény egyik magyarországi kiadása címlapjának verzőjén ezt a primátust nyomatékosító Quintilianus-idézet olvasható: „Cicero, ut mihi quidem videtur, et iucundus incipientibus quoque, et apertus est satis: nec prodesse tantum, sed etiam amari potest: tum, quemadmodum Liuius praecipit, ut quisque erit Ciceroni similli-

¹⁴ Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools* = MACK 1994a, i. m., 63–80.

¹⁵ *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1993), 585.

¹⁶ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, gyűjt., vál. HERNER János, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 1) (a továbbiakban: HERNER 1989), 275. Vö. BALASSA Brunó, *Thurzó Imre retorikai dolgozatai*, Bp., 1929, 2.

¹⁷ KECSKEMÉTI 1993, i. m., 577–584.

mus.”¹⁸ A cicerói szónoklatok latinról anyanyelvre és vissza latinra való fordítása, a belőlük összeállított frázisgyűjtemények készítése és az e kivonatok felhasználásával hasonló eredeti szónoklatok írása megbecsült iskolai gyakorlatoknak számítottak.

A sziléziai születésű jezsuita, Georgius Worpitz által írott és Nagyszombatban 1709-ben kinyomtatott *Manuale rhetorum* ugyan feltette a kérdést, hogy „perfectus orator” volt-e Cicero, hiszen több perét elveszítette. A válasz igenlő: Cicero mindent megtett a kedvező kimenetel megnyerése érdekében, ám a hallgatók akarátát a szónok gyakran mégsem formálhatja tetszése szerint. És valóban: a *genus iudiciale* körébe sorolható olvasmányanyagnak Cicero a vitathatatlanul legfontosabb szerzője a 16–17. században.¹⁹

Az 1574. évi besztercebányai iskolai szabályzat, a strassburgi születésű és feltehetőleg Sturm ciceroniánus iskolájában nevelkedett Abraham Schremmel munkája Cicero törvénytudományi beszédei közül a *Pro Archia poeta* és a *Pro Sex. Roscio Amerino*, „aut aliae” tanulmányozását írta elő.²⁰ A lőcsei iskola 1589. évi szabályzata szerint a legidősebb diákok Cicero és Démoszthenész vagy Iszokratész beszédeit olvasták.²¹ A pomerániai Kolobrzegből származott Simon Fischer, a kolozsvári unitárius iskola lektora 1599. évi *Dialectices praeceptáinak* ajánlásában említi, hogy a retorikai és a logikai szabályok tanítása mellett Cicero *Pro Milone* orációját magyarázta diákjainak.²² Ugyanebben a tanévben Miskolci Csulyak István a sárospataki iskolában tanulmányozta ugyanezt a szónoklatot.²³ Az 1649. évi körmöcbányai, az 1667. évi eperjesi, az 1670. évi lőcsei tanrend szerint²⁴ Cicero beszédei a retorikai osztály olvasmányai. Az 1648. évi sárospataki zsinat a sárospataki iskola partikuláiban oktatható tanrendet szabályozta. A grammatikai képzést adó iskolákban egyáltalán nem, a gimnáziumok egy részében pedig csak Cicero leveleinek alapján oktathatók retorikai ismeretek. A miskolci, a rimaszombati, a szikszói, a tállyai, a szántói és az ungvári, és a még ezeknél is teljesebb képzést nyújtó gönci, tarcali, tokaji, keresztyúri és olaszliszkaik iskolában azonban „alapos grammatikai, retorikai és logikai elemzés alá kell venni Cicero beszédeit, s a szónoki beszédet szóban és írásban egyaránt gyakorolni kell.”²⁵

¹⁸ RMNy 488. Lásd Quintilianus, *Inst. or.* II,5,20, X,1,39. Vö. KECSKEMÉTI 1993, *i. m.*, 656–657.

¹⁹ Cicerónak az értelmiség körében való általános ismertségét természetesen nem tekinthetjük a közönség széles rétegeit is egyöntetűen befolyásolni képes jelentőségűnek. Abraham Scultetus *Axiomata concionandi*-jának XXXV. pontja például arra figyelmeztet, hogy a prédikátornak nem kell profán dolgokat előhozni, hiszen a nép úgysem tudja, ki volt például Cicero. Abraham SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operâ M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Nagyvárad, 1650 (RMK I, 840 = RMNy 2354; leírva RMK II, 743. sz. alatt is), 1–38.

²⁰ FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*, Bp., 1919; reprintje: Bp., Könyvtérképesítő Vállalat, 1986 (Tudománytár), 238; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11) (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981b), 172.

²¹ MÉSZÁROS 1981b, *i. m.*, 88, 97, 186.

²² RMK II, 294 = RMNy 859.

²³ MÉSZÁROS 1981b, *i. m.*, 122.

²⁴ MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981 (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981a), 360–362, 367.

²⁵ MÉSZÁROS 1981a, *i. m.*, 380.

A cicerói szónoklatok európai kiadásait rendszeresen meghozták a magyarországi könyvkereskedők,²⁶ e művek állandó szereplői a 16–18. században felvett magyarországi könyvleltáraknak, helyi kiadásukra azonban nem került sor egészen a 17. század közepéig. 1652-ben a gyulafehérvári iskola használatára jelentették meg Cicero tíz válogatott szónoklatát, köztük négy törvényszéki beszédet.²⁷ A kiadás alapjául egy „primum in usum scholarum Hollandiae et Westfrisiae, ex decreto... Ordinum ejusdem provinciae” készült példány szolgált, egy 1626. évi Elzevier-nyomatvány. (Az előző évben Cicero leveleinek válogatott kötete jelent meg Gyulafehérvárott hasonló forrás felhasználásával.²⁸) Feltűnő ugyanakkor, hogy a Magyarországon megjelent második legrégebbi nyomatvány, amely Andreas Hess budai nyomdájából került ki 1473-ban, szintén a *genus iudiciale* körébe vonható, hiszen Basilius Magnus *De legendis poetise* mellett Xenophón *Apologia Socratis*ának Leonardo Bruni-féle latin fordítását közölte (ez az editio princeps), a feltételezések szerint talán az 1467-ben alapított pozsonyi egyetem használatára szánva.²⁹ Ez a mű azonban sohasem vált a magyarországi iskolák széles körében elterjedt, ismert iskolai szöveggé.

A *genus iudiciale* történetének megismeréséhez azonban más műfajok iskolai auktórainak olvasása és kommentálása is adalékokkal szolgálhatott. Cornelius Nepos iskolákban nagyon népszerű életrajzaiban például számos olyan szöveghely van, amely a szónoklat egyes nemeinek gyakorlati alkalmazását említi. Értő tanár vezetése mellett a helyek magyarázatakor bizonyosan megtárgyalták, hogy a Themisztoklész által tartott szónoklatok a *iudiciale* és a *deliberativum* nemébe tartoztak (*Them.* 1), Lüszaandrosz leírva talált beszéde a *deliberativumba* (*Lys.* 3). Epameinondasz életrajzában pedig példát lehetett találni arra, hogyan aknázható ki a *constitutio scripti et voluntatis* néven ismert *status invenció*s technikája (*Epam.* 7–8).

Az iskolai retorikai gyakorlatok és a genus iudiciale

Az analysisisszel azonban nem fejeződött be az oktatás: a cél hasonló szónoklatok készítése, az aktív imitáció volt. A strassburgi akadémia tanára, Melchior Junius (1545–1604) 1585-ben elkészült, több alkalommal kinyomtatott *Methodus eloquentiae*-ja a cicerói imitáció oktatásának módszertani kérdéseivel foglalkozik a legtöbbet. Az imitációs készség fejlesztésének tíz nehézségi fokát mutatja be. Ezek között szerepel az ellentmondás gyakorlása is, amikor a növendék például Verrest védelmező vagy Catilina

²⁶ MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 17–18.

²⁷ RMK II, 768 = RMNy 2416. A törvényszéki beszédek: *Pro Archia poeta*, *Pro Q. Ligario*, *Pro rege Deiotaro*, *Pro T. Annio Milone*.

²⁸ RMK II, 748 = RMNy 2367.

²⁹ RMK II, 2 = RMNy I; BASILIUS MAGNUS, *A költők olvasásáról (De legendis poetis)* – XENOPHÓN, *Socrates védőbeszéde (Apologia Socratis)*: Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje (1473), ford. RITÓÓK Zsigmond, utószó SOLTÉSZ Zoltánné, Bp., Magyar Helikon, 1978.

pártját fogó szónoklatokat készít.³⁰ A strassburgi iskolában valóban eljátszották időnként a cicerói szónoklatokat kontextusba helyező, a bírák és az ellenérdekeltek beszédeit is tartalmazó törvényszéki tárgyalásokat.³¹ Az 1590-es–1600-as években sorozatban megjelentetett latin beszédgyűjtemények, amelyek Junius iskolájának szónoki gyakorlatait dokumentálják,³² számos Strassburgban tanuló magyarországi diák szónoklatait tartalmazták. 1588-ban például – Livius elbeszéléséből kiindulva (XL,8–15) – Philippus macedóniai király gyilkossági szándékkal gyanúsított fia, Demetrius ügyében tartottak bírósági tárgyalást a magiszterjelöltek. Révay Péter a Perseus vádjával szembeni védőbeszédet tartotta. 1589 decemberében a vesztegetéssel vádolt Murena pörét adták elő a diákok. A tárgyalás elején ismét Révay szólt a bírákhoz, röviden összefoglalta a vádat, majd átadta a szót egy karinthiai diáknak, aki Cicero védőbeszédét szavalta el. Az ezt követő szónoklatok után ismét Révay vette át a szót és összefoglalta a tárgyalás eredményeit a bírák számára.³³

Efféle gyakorlatokat a magyarországi iskolákban is tartottak. 1651. április 24-én a selmecbányai iskola első osztályának tanulói rendeztek szónoki gyakorlatot a morvaországi származású Tobias Stephani iskolamester vezetésével. A Zsuzsanna bibliai történetéhez kapcsolódó hét szónoklatot nyomtatásban is megjelentették.³⁴ Mintegy fiktív tárgyalás keretében hangzottak el a véneket vádoló törvényszéki és az ő vituperációjukat, Zsuzsanna laudációját tartalmazó demonstrativum-nembeli szónoklatok.

Gyakori formája az iskolai deklamációknak, amikor egy bizonyos ügyben két szónok egymással ellentétes álláspontokat fejt ki. Reprezentatív európai példája ennek Thomas Lansius tübingeni jogtudós több alkalommal megjelent beszédgyűjteménye (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*), amely – egy 1613 szeptemberében 21 résztvevővel megtartott consultationának megfelelően – ellentétes szónoklatok összecsapásában dicsóít (laudatio), majd gáncsolja (vituperatio) az egyes európai nemzeteket. Az előszóban a jogtudós hangsúlyozta, hogy a könyvben minden szónoklat csak önálló vélemények senkit sem sértő, szabad kinyilvánításaként értendő.³⁵ Thurzó Imre retorikai dolgozatainak gyűjteményében, számos chria és declamatio kidolgozása között szintén lehet in utramque partem³⁶ kifejtett gondolatmenetre bukkanni, mint „Mulieres ad Magistratum gendum non sunt admit[t]endae” és „sunt admit[t]endae”.³⁷ Ezekben az esetekben

³⁰ ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban*, Bp., MTA, 1944 (a továbbiakban: ECKHARDT 1944), 8.

³¹ ECKHARDT 1944, i. m., 5.

³² ECKHARDT 1944, i. m., 6.

³³ ECKHARDT 1944, i. m., 11–12.

³⁴ RMNy 2399.

³⁵ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I–II, Bp., Akadémiai, 1961, II, 53–54; BÁN 1971a, i. m., 17; TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 637–656, 637–638.

³⁶ Thomas O. SLOANE, *Rhetorical Education and Two-Sided Argument = Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 163–178.

³⁷ HERNER 1989, i. m., 290–294.

ugyan a közvetlen cél a *genus deliberativum* tanítása volt, de a *genus iudiciale* technikája is ugyanilyen eljárásokkal fejleszthető.

A gyakorlatszerzés érdekében Junius a hamis, a nevetséges és az abszurd témák kifejtését sem tartotta megvetendőnek.³⁸ Ilyen témákat kifejtő gyűjteményt a *genus iudiciale* műnemén belül is lehet találni. A bizarr gondolkodású Ortensio Landi (1512 k.–1553) *Paradossija*³⁹ olyasféle dolgok védelmezését tartalmazza, mint a csúfság, a tudatlanság, a vakság, a hülyeség, a részegség, a dicsőség elvesztése stb. Kiadásait a jogászok használatára szánták, hogy mások által fel nem vállalt ügyeket is tudjanak védelmezni, s gyakorlatot szerezzenek az ehhez szükséges argumentumok előkeresésében. A pragmatikus célmeghatározás mellett azonban szükségesnek érezték azt is hozzáfűzni: a munka haszna az is, hogy az itt elmondottakkal ellentétes igazság annál világosabban tűnjön elő.

Landi egy másik művében, a ciceroniánus viták képviselőit dramatizált formában megjelenítő *Cicero relegatus et Cicero revocatus*ban, amelyet 1543-ban a toruñi gimnázium diákjai állítólag elő is adtak, „bírószág elé idézik és száműzik a kegyvesztett antik szónokot. Az ítélet végrehajtása azonban nehézségekbe ütközik, hiszen olyan országba kellene küldeni, ahol nincsenek hívei. Franciaország, Anglia, Lengyelország tele van pártolóival. A megoldás: Szkítiába menesztik.”⁴⁰ A Cicero ismeretéről és követéséről szóló, fenti adatok után már teljesen egyértelmű, hogy noha a magyar humanisták gyakran beszéltek a magyarság szkítiai eredetéről, a magyar és szkíta népneveket pedig szinonimaként használták, nincs okunk, hogy a Landi által említett Szkítiát Magyarországgal hozzuk kapcsolatba, hiszen itt szintén Cicero párhívei éltek. Erről a toruñiak is meggyőződhetnek, legkésőbb 1619-ben, amikor egy végzős gimnáziumi diák, az Erdélyből származó, apoldi Valentinus Fabricius (később segesvári lelkész) jelentetett meg ott latin munkát a ciceroniánus stílusról, „juxta consultationis modum [...] per oratiunculas aliquot”.⁴¹

³⁸ ECKHARDT 1944, i. m., 9.

³⁹ Az 1540-es évektől számos olasz kiadást, 1554-től több francia fordítást megért munka a közelmúltban több kutató érdeklődését is felkeltette. Charles Estienne francia fordítását Svájcban jelentették meg: Ortensio LANDI, *Paradoxes*, trad. Charles ESTIENNE (1561), ed. Trevor PEACH, Genève, Droz, 1998 (Textes littéraires français, 498); feltehető legrégebbi, 1543. évi olasz nyelvű kiadásának hasonmását Olaszországban adták ki: Ortensio LANDI, *Paradossi* (Lione, 1543); hasonmás kiadása: presentazione di Eugenio CANONE, Pisa etc., Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 1999 (Bruniana e Campanelliana: Supplementi: Testi, 1). Lásd továbbá: Ortensio LANDI, *Paradossi, cioè, Sentenze fuori del comun parere*, a cura di Antonio CORSARO, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2000 (Studi e testi del Rinascimento europeo, 8). Az angol fordítást a francia szövegből készítette Anthony Mundy 1593-ban; Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1956 (a továbbiakban: HOWELL 1956), 335–336.

⁴⁰ TÉGLÁSY 1977, i. m. = HARGITTAY 1977, i. m., 81. Téglásy – lengyel forrása alapján – a munkát a toruñi Melchior Nehrín művének tartotta. Landi szerzőségét az 1534-ben Európa-szerte megjelent számos kiadás igazolja (Velence, Lyon, Lipcse). Lipcsében 1539-ben is kiadták.

⁴¹ RMK III, 1263; TÉGLÁSY 1977, i. m. = HARGITTAY 1977, i. m., 83–84.

Balassi Bálint is igen alapos humanista képzésben részesült. Ma is megvan Raphael Volaterranus könyvének az a példánya, amely a gyermek Balassi enciklopédikus tankönyvéül szolgált, s amelyben természetesen a retorikai ismeretek rövid kivonata is olvasható.⁴² Balassi humanista műveltségéről, kiterjedt olvasottságáról költői törekvéseinek értő ismerője és emlékének leghűségesebb ápolója, Rimay János számolt be abban az előszavában, amelyet egy általa tervezett Balassi-kiadáshoz készített.⁴³ A Darholcz Kristóf sárosi nemes, az észak-magyarországi humanista törekvések egyik patrónusa költségén 1595-ben kiadott *Epitaphia* című kötet névtelenül megjelent, *Querimonia Pannoniae* című epigrammája úgyszintén Balassi rendkívüli műveltségét emelte ki: Homérosz, Hésziodosz, Arisztotelész és Ptolemaiosz tanulmányozása mellett „tanulta a bölcsen szóló Demosthenes ritmikus mondatait; és hozzávette átvirrasztott éjszakákon és zsenge fiatalságában Tullius szögörgetegeit is” („Doctiloqui necnon numeros Demostenis; addit Pervigil et praecox verbosa tonitrua Tulli”).⁴⁴

A retorikai ismereteket és Cicero életművét is felölelő műveltsége ellenére Balassi egyetlen alkalommal sem nyilvánult meg a *genus iudiciale* szerint összeállított szónoklatban kiterjedt perei során. Erre nem is volt alkalma: a kor magyarországi törvénykezési gyakorlatát alapvetően a német birodalmi rendek 1495-ben Wormsban kialakított, 1527-től Speyerben működő kamarai bírósága és az annak nyomán birodalomszerte tartományi szinten is elterjedt – a római (bizánci) császári performák alapján, a kánonjogi per közvetítésével kialakult – Kameralprozeß befolyásolta.⁴⁵ Ennek eljárási szabályai szerint törvényi processzust lefolytatni Magyarországon is elmélyült szakmai tevékenység, amely jórészt írásos formában zajlik. A tanúkat nem közvetlenül a bíróság hallgatja meg, hanem kiküldöttek veszik fel a tanúmeghallgatási jegyzőkönyveket; a jogi álláspontok vitája sem szóban ütközik meg, hanem a peres iratokra rávezetett jogértelmezések, allegatiók többszöri kicserélése során; nincs a perben ünnepélyes vád- és védőbeszéd sem, a bíróság a felek személyes meghallgatása nélkül, a pertest kivonata alapján ítélezik. Az ítélet meghozatalában csak hivatalos, jogértő személyek vesznek részt, nincs az esküdtbíráskodáshoz hasonlatos forma, amely a nem jogi szakemberekből álló döntnökök retorikus befolyásolásának nyitna utat. A 16–17. századi magyarországi jogi gyakorlat szerint nincs olyan fórum, amely a törvényszéki szónoklat tényleges művelésének teret engedne.⁴⁶

⁴² ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27), 149.

⁴³ RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955 (a továbbiakban: RIMAY 1590–1631/1955), 40.

⁴⁴ RIMAY 1590–1631/1955, i. m., 41.

⁴⁵ RUSZOLY József, *Európa jogtörténete: Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában*, Bp., Püski, 1997 (A József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének Tansegédletei, 8) (a továbbiakban: RUSZOLY 1997), 95–101.

⁴⁶ CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. CSIZMADIA Andor, Bp., Tankönyvkiadó, 1978; 1991⁵; HAJDU Lajos, *Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII.*

A periratokban azonban természetesen pontosan regisztrálhatók a *genus iudiciale* szerinti statusok körülhatárolására tett törekvések, noha ezek invencióját itt nem követik a szónoki beszédnek megfelelő diszpozíciós és elokúciós műveletek. Balassi iratai is részint igen alapos és szakszerű jogi felkészültségről, részint a statusok feltárásáról és pozícióik elfoglalásáról árulkodnak. A vérfertőző házasság ügyében indult szentszéki perben 1585 februárjában fejtette ki véleményét egy magánlevélben.⁴⁷ Egzakt jogi hivatkozásait megelőzően bibliai helyeket citál: az ószövetségi törvény nem tiltja az unokatestvérek házasságát, amint azt protestáns szentírás-magyarázók is kifejtették. A 16. századi magyarországi protestáns jogi gondolkodás köréből valóban lehet támpontokat találni arra nézve, hogy a világi joggal szemben a Bibliában kifejtett isteni jog elsőbbséget élvezett, a katolikus kánonjog szerint döntő szentszék számára azonban természetesen elfogadhatatlan ez az érvelés.⁴⁸ Az *ex contrariis legibus* következő statusnak azonban Balassi még egy további lehetőségét kipróbálja néhány sorral később. Az előadott, jogi természetű érvek sem szorítkoznak ugyanis az érvényes magyar törvényekre és Werbőczy István a szokásjogot kodifikáló, gyakorlatilag törvény értékű *Hármaskönyvére*. Megelőzi ezeket egy hivatkozás Justinianus törvénykönyvére, mert bár „annak semmi ereje nincsen Magyarországon”, megengedi az atyafiak házasságát. Ezt az érvet a szentszék ismét kevésbé méltányolhatta, bár a kánonjogi jogalkalmazás során nemcsak a tények, hanem bizonyos fokig az alkalmazható jogforrások megállapítása is bizonyítási

század utolsó harmadában, Bp., Magvető, 1985 (Nemzet és Emlékezet); KÁLLAY István, *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*, Bp., Osiris, 1996 (Jogtörténet). Természetesen itt csak a törvénykezési folyamatról van szó. A törvényalkotás folyamata nyilvánvalóan megkívánja a törvényhozó fórum előtt elhangzó szónoklatokat. Ezek viszont a *genus deliberativum*hoz tartoznak. Ez alkalommal nem foglalkozom velük. Ez a szempont teszi viszont rendkívül érdekessé a politikai perbe fogott erdélyi kancellár, Bethlen Miklós több iratát. Az 1704. június 30-án az erdélyi országgyűlés előtt felolvasott szövegében pontosan a két beszédnek elkülönítésével és saját megszólalása határozottan az egyikbe sorolásával, a másiktól való elkülönítésével teremti meg maga számára a köztörvényes alperes helyett a kérelmező politikai fogoly státuszát: „nem szollok mint Peres csak egy szotis, hanem csak mint Instans Fél” (BETHLEN 1657–1716/1987, *i. m.*, 973). Hasonlóan két héttel később: „Ugymint Instans, es nem peres” (BETHLEN 1657–1716/1987, *i. m.*, 983). Miután perét Bécsbe tették át, Bethlennek csakugyan nem volt többé alkalma hasonló, gyakorlatilag védőbeszédnek minősíthető szöveget hatékonyan előterjeszteni. 1709 januárjában panasolja, hogy „audiam [...] meam Causam Ventilari, quoniam tamen id quod omni vel maximo Reo Jura Ordinaria faciunt, nempe ut Audiatur objecta eorum; et Audiatur, de illis Coram, ego hucusque non experior” (BETHLEN 1657–1716/1987, *i. m.*, 1009). – Az alsó társadalmi rétegek polgári peres ügyei (a községi bíró, úriszék stb. előtt) és a nem nemesek büntetőperreinek egy része szóbeli perben is lefolytatható volt. Az érintettek műveltségi helyzete azonban többnyire teljességgel kizárta a szóbeli megnyilatkozások retorikai megformálását. Ezért különösen érdekes Újfalvi Imre büntetőperének kivételes esete, amelyben a palástjától frissen megfosztott volt kálvinista lelkész – egyházi státusának elvesztése után már csak mint „paraszt ember”-t – Váradon, 1612 februárjában szóbeli védekezésre kényszerítették Hodászi Lukács püspök vádjaival szemben. Ha a vád és a védelem szavait teljes hűséggel nem is, gondolatmenetét megőrizte egy jegyzőkönyvmásolat, töredékes formájában is az elhangzottak erős szónoki megformálásáról árulkodva (kiadta: KESERŰ Bálint, *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*, AHistLittHungAUnivSzeg, 10–11(1971), 53–58; vö. KISS Sándor, *Szilvásújfalvi Anderko Imre*, Egyháztörténet, 1959, 236–239).

⁴⁷ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I–II, Bp., Akadémiai, 1951–1955 (a továbbiakban: BALASSI 1577–1594/1951–1955), I, 336–339.

⁴⁸ BÓNIS 1976, *i. m.*, 672.

kérdéssé tehető.⁴⁹ Áttérve a magyar jogra elismeri, hogy vétett ellene, de „az mit ez vét-kemmel érdemlettem, arról én senkitől gráciát nem kérek”. Balassi egyéniségéről sokat eláruló mondat ez: hiszen a *Rhetorica ad Herennium* szerint a *concessio* statusának még *deprecatio*s típusa sem igen fordulhat elő a bíróságon, itt azonban annál is radikálisabb a vádlott pozíciója, hiszen a cselekedet beismert szándékosságát még a kegyelem kérése sem ellensúlyozza. A levél további részeit inkább a jogkövetkezmények átgondolása tölti ki, s mind a *Hármaskönyv*, mind a *Corpus iuris Hungarici* számára kedvező passzusait elemzi.

1585-ben Balassi jogi álláspontját a házasságának érvénytelenségét kimondani kívánó váddal szembeni küzdelem pozíciója határozza meg. Hat évvel később, egy másik perében, alig néhány hónappal a megelőző szentszéki per őt elmarasztaló ítéletének kimondása után, a házassága érvénytelenítéséről hozott szentszéki ítélettel mint „*documento [...]* verissimo, iustissimo, legitimoque” érvelt. A lipcsei birtokperéről írott jogi álláspontjában ugyanis az volt a számára kedvező álláspont, hogy még sohasem volt házasember.⁵⁰

Mindez arra utal, hogy mindenkori jogi álláspontjának meghatározásában Balassit a *genus iudiciale* statustanának jó ismerete és alapos jogi felkészültsége, a törvényekben való tételes tájékozottsága egyszerre segítette. Az eredményes fellépés érdekében nem hatásvadász szónokként, a ciceroniánus beszédszerkesztés és stilsztika nagymestereként kellett fellépnie, hanem a szakjogászok álláspontját értő és azon fogást találó, felkészült jogértelmezőként. Az angol jogtörténeti terminológiát alkalmazva a különbség egy szóval kifejezhető: nem az ügyet a bíróság előtt előadó barrister, hanem a tényállási és jogértelmezési anyag összeállításán dolgozó *solicitor*⁵¹ szakértelmére volt szüksége. Felismerte ezt ő maga is. 1577 júliusában tájékoztatta unokabátyját, később számos birtokperben ellenfelét arról, hogy szerzett egy nagyon szükségesnek érzett Werbőczy-törvénykönyvet: „Im egy decretum-könyvet szerzék, ahhoz egy fekete táskát. Azt is ha lehet, nem kevesb diligentiával olvasom által mint Cicerót.”⁵²

A jelenség valószínűleg ahhoz hasonló keretben volna a legjobban bemutatható, amelyet Georg Braungart dolgozott ki a németországi udvari-politikai szónoklat kapcsán.⁵³ Rámutatott arra, hogy az iskolában tanított retorika és az udvari szónoklat megkívánta pragmatikus eljárásmodok között különbség van. A szónoki tevékenységet az udvari szertartásrend egészében helyezte el. Következtetéseit a leghatározottabb formában⁵⁴ a

⁴⁹ RUSZOLY 1997, *i. m.*, 98.

⁵⁰ BALASSI 1577–1594/1951–1955, *i. m.*, I, 298–299; BÓNIS 1976, *i. m.*, 673.

⁵¹ RUSZOLY 1997, *i. m.*, 178.

⁵² BALASSI 1577–1594/1951–1955, *i. m.*, 311. Eckhardt a „decretum-könyv” kapcsán a magyar nyelvű Werbőczy-kivonat e címet viselő kiadásaira gondolt (*uo.*, 314), de a *Tripartitum* első hazai latin kiadása is *Decretum* címmel jelent meg 1572-ben (RMNy 317).

⁵³ Georg BRAUNGART, *Hofberedsamkeit: Studien zur Praxis höfisch-politischer Rede im deutschen Territorialabsolutismus*, Tübingen, Niemeyer, 1988 (Studien zur Deutschen Literatur, 96).

⁵⁴ Georg BRAUNGART, *Praxis und poiesis: Zwei konkurrierende Textmodelle im 17. Jahrhundert = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik”*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1991 (Rhetorik-Forschungen, 1), 87–98.

„zwei konkurrierende Textmodelle” kifejezésben összegezte. Ez az iskolában tanított, művelt, tudós retorika (poiesis) és a tényleges udvari ékesszólás különbségét jelenti (praxis), vagyis a szisztematikus tárgyalás és a pragmatikus kazuisztika megkülönböztetését. A (retorikai) rendszerrel a (formulárium-)módszer áll szemben.

A 16–17. századból, mégpedig Európa számos országából lehet olyan kortársi nyilatkozatok találni, amelyek hasonló felismerésről szólnak: arról, hogy a tényleges törvénytudományi szónoklatnak az újabb időkben nem maradt tere, annak teljes retorikai rendszere a gyakorlatban nem valósulhat meg, s ezért oktatása is szükségtelessé vált. Justus Lipsius 1573. évi jénai, *De ratione dicendi* tartott előadásában csak két beszédnemmél, a *genus demonstrativum*mal és *deliberativum*mal foglalkozott, mert a *iudiciale* „nostra aetate repudiatum a iudiciis”.⁵⁵ Nagyon jellemző, hogy a 17. század leggyakorlatiasabb retorikai kézikönyve, a Magyarországon is Georgius Beckher neve alatt megjelent, valójában a braunsbergi jezsuita kollégium rektora, Michael Radau által írt *Orator extemporaneus* sem tárgyalja a *genus iudiciale*t. Az invenció és a diszpozíció általános tudnivalóinak előadása után anyagát, így gazdag példatárát is a mindennapi életben sűrűn előforduló szónoki alkalmak nagyrészt a *genus demonstrativum*, kisebb részben a *genus deliberativum* körébe tartozó műfajai szerint rendezte el (*De orationibus sponsalitiis, nuptialibus, epithalamicis, munerum oblatoriis, funebribus, natalitibus, salutatoriis et valedictoriis, gratulatoriis, gratiarum actoria, petitoriis, commendatoriis et exhortatoriis, De electione officialium ac magistratum, De modo ferendi votum seu consultationem, De legationibus*). Ezek háromszáz lapos tárgyalása után a háromlappos appendix kijelenti, hogy a *genus iudiciale*ről „nihil dicere attinet”, és az általános szónoki praeceptumok mellett az elméleti szerzők közül főként Arisztotelészt, a gyakorlat elsajátítására pedig Cicero szónoklatainak tanulmányozását ajánlja. A Soarez neve alatt kinyomtatott, valójában azonban nem az ő szövegét közlő, hanem a Seicento barokk retorikai elmélet alapján a katolikus iskolák szokásos tananyagát öt traktátusban feldolgozó, 1709-ben Nagyszombatban kinyomtatott *Manuductio ad eloquentiam* szintén nem tartalmaz a *genus iudiciale*ra vonatkozó speciális útmutatást, a műfajelméletet tartalmazó ötödik traktátusnak (*Demonstratio practica*) már a címe is „tam in genere exornativo, quam deliberativo” megformálható szónoklatra korlátozza anyagát.

A genus iudiciale és az irodalom más műfajai

Am a törvénytudományi szónoklat tárgyalását mellőző teoretikus szerzők cselekedetét nem kell feltétlenül úgy látnunk, mintha döntésük a pragmatizmus érvényre juttatását jelentette volna. Más retorikaelméleti írók – amint láttuk, ők voltak többségben – megtartották az erről szóló praeceptumokat, s ez nemcsak a preceptív műfaj hagyományainak tiszteltetését, hanem új alkalmazási lehetőségek megnyitását jelentette. Vannak ugyanis olyan

⁵⁵ Stefan FISCH, *Johann Matthäus Meyfarts Edition der „Oratoria Institutio” des Justus Lipsius*, Germanisch-romanische Monatsschrift, N. F. 31(1981), 357–361.

jelek, amelyek szerint a *genus iudiciale* keretében elsajátítható ismereteket bőségesen kiaknázta a 16–17. századi irodalom. A törvényszéki szónoklat területén ugyan nem nyílt lehetőség az alkalmazásra, ám az irodalom és a tudományosság ennél jóval szélesebb körei hasznosították az eredetileg bírósági felhasználásra szánt megfontolásokat.

Efféle jelenségek leírására Ács Pál tett először kísérletet, amikor retorikai szempontokat keresett Rimay János versműfajainak tipológiájához. Ám azonnal el is zárta ennek a kutatásnak az útját, hiszen a versek retorikai műnemekhez való sorolása tekintetében alapvetően a verscímeiket tekintette irányadónak, s ezek alapján nemleges eredményre jutott: a *genus iudiciale*-hoz egyetlen Rimay-címet sem sorolt. Piscator poétikájának meghatározásából indult ki, amely – amint láttuk – a *genus iudiciale*t elsősorban a drámai műnemmél hozta kapcsolatba. Márpedig Rimay drámát valóban nem írt. Van ugyan két dialógus-formában írott verse (*Mi lelt, azt kérdehetéd...*, *Kösziklák közt lakó...*), az egyiknek van címe is, nemcsak sorszáma, s abban szerepel a felelet szó – ám e versek „nem controversiák, nem viták, nem tartalmaznak vádat, keresetet vagy védelmet: lényegében mindkét vers a kedves dicsérete.” Hogy gondolatmenetét erősítse, Ács felhívta rá a figyelmet, hogy a *Balassi-epicédium* ajánlásában Rimay egyébként is elválasztotta az irodalom egészét a jogi disputációktól: „Az *Epicédium* latin előszava Cicero *Orator*ával szólva az irodalom egészét elválasztja a keresetlen stílusú jogi disputatióktól. A költő szerint az irodalom olyan »szélesebb áradású, folyamatos szónoklás«, melyet Cicero a forumról száműzött díszbeszédnek, epideiktónnak nevezett.”⁵⁶ Rimay az *in foro* műnemtől Cicero nyomán elkülönített *extra forum* műnemeket, a *genus demonstrativum*ot és *deliberativum*ot tartotta alkalmasnak a Balassi-fivérek emlékének megőrkítésére – érvel Ács Pál.

Az irodalomtörténész által hivatkozott antik szöveghelyen, az *Orator*ban (37) Cicero valóban végrehajt egyes szónoklási módok közötti elhatárolást, hogy saját gondolatmenetét csak az elkülönített jelenségcsoportok egyikének vizsgálatával folytassa. Szerinte a választóvonal azonban nem a *genus iudiciale* és a másik két *genus* között húzódik. A „nyilvánosság előtt”⁵⁷ („in oratione civili”, 30), „a forumon s a közügyeket illető kérdésekben” („in foro causisque civilibus”, 69) beszélő ideális szónok által alkalmazott stílust Cicero az epideiktikus beszéd – főként Iszokratész nevével hivatkozott – hagyományától határolja el, amelyet nem kíván irodalmi mintaként követni. A csak „pompázásra alkalmas” („pompae quam pugnae aptius”, 42), „az iskolákba s a tornacsarnokokba való” („gymnasiis et palaestrae dicatum”, 42) díszbeszéddel szemben azonban a peres ügyeket és a politikai gyűléseket mindig együtt említi Cicero („ad forensem usum et publicum”, 30; „in controversia aut in contentione”, 45; „in foro causisque civilibus”, 69; „cum apud unum iudicem dicas, [aut] ... de maiestate populi Romani”, 72; „meae foren-

⁵⁶ Ács Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai* (a továbbiakban: ÁCS 1994) = *Klaniczay-emlék-könyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (a továbbiakban: JANKOVICS 1994), 270–283, 272. Az állítások megismételve: Ács Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris–2000, 2001 (a továbbiakban: ÁCS 2001), 55.

⁵⁷ Az *Orator* magyar fordításából származó idézetek Kárpáts Csilla szövegét követik.

ses artes et actiones publicae”, 148; stb.). Számára – kora közéleti gyakorlatának megfelelően – ezek együtt az *in foro* műfajok közegei.

Ezekről a Ciceróra vonatkozó meglátásoktól függetlenül Rimay véleménye még lehetne gyökeresen más. A Prágai-féle Guevara-fordításról Rákóczi Györgynek írott levelében is az történt, hogy az autentikus cicerói gondolatoktól tökéletesen eltérő saját eszményei alátámasztása végett cicerói mondatokra hivatkozott. Itt is feltételezhetnénk hasonló helyzetet: Cicero szerint a *genus iudiciale* és *deliberativum* az *in foro* műnemek szemben a demonstrativummal, Rimay szerint csak a *genus iudiciale* szemben a másik két *genusszal* (Buzinkai Mihály csakugyan így csoportosított a 17. században); Cicero rendkívül finom stilisztikai megfigyelésekben gazdag, árnyalt gondolatmenete szerint az érett, magas szintű irodalomnak – a körülményektől függően – jellemzője lehet a *subtilitas* (a *subtilis* jelző, ahol csak előfordul teoretikus munkájában,⁵⁸ nem *genusokat* különít el, hanem *stílusszinteket*), Rimay szerint ez az irodalomtól elválasztandó *genus iudiciale* műnemi jellemzője (szövegében ezért – Ács javaslata szerint – helyesebb lehet „keresetlen”-nek fordítani a *subtilis* jelzőt, így utalva a magasabb szintű irodalmi megformálás hiányára). Ezt az értelmezési lehetőséget azonban devalválja az a tény, hogy Rimay elemzett gondolatmenetének valójában semmi köze Cicero *Oratorához*.

Rimay latin szövegét⁵⁹ két tudós latinista, Eckhardt Sándor⁶⁰ és Pirnát Antal⁶¹ is magyarra fordította már. Ők Rimay hivatkozását Tulliusra kommentár nélkül hagyták. A kérdéses szöveg helyet az *Orator* kontextusába Ács Pál helyezte először, mind 1992. évi Rimay-kiadásában,⁶² mind az *Epicédium* rekonstruált változatának 1994. évi közrebocsátásakor,⁶³ mind ugyanaz évben megjelent, idézett tanulmányában. Felfogásának megfelelően Pirnát Antal fordításának szövegét is módosította.⁶⁴

Rimay azonban Cicerónak itt *De legibus*-át idézi, mégpedig egész körmondatnyi (modern szedésben nyolc sornyi!) terjedelemben, azokban a passzusokban is, amelyeket eddig mint „Rimay felfogását” említtettek. A *De legibus* első könyvének végéről (I,62) származó idézet pedig az eredeti kontextusban a dialektika és a retorika megkülönböztetésére szolgál. A „non solum illa subtili disputatione” tehát a dialektika szörszálhasogató (Eckhardt), éles elméjű (Pirnát) módszerét jelenti (akként fordítják Cicero szövegének mértékadó modern kiadásai is, például franciára: „méthode abstraite de discuter”;⁶⁵ nincs ok „keresetlen”-re cserélni Rimaynál sem, mert ez elfedné a dialektikus mesterfogások

⁵⁸ *Or.* 20, 22, 72, 76, 78 stb.

⁵⁹ RIMAY 1590–1631/1955, *i. m.*, 35; PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK, 1966, 197–208 (a továbbiakban: PIRNÁT 1966), 200–201; RIMAY János, *Epicédium a Balassi-fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., kiad., jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (a továbbiakban: RIMAY 1994), 14.

⁶⁰ RIMAY 1590–1631/1955, *i. m.*, 38.

⁶¹ PIRNÁT 1966, *i. m.*, 205.

⁶² RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, I) (a továbbiakban: RIMAY 1590–1631/1992), 285.

⁶³ RIMAY 1994, *i. m.*, 63.

⁶⁴ RIMAY 1590–1631/1992, *i. m.*, 14; RIMAY 1994, *i. m.*, 60.

⁶⁵ CÍCÉRON, *Traité des lois*, texte établi et traduit par Georges DE PLINVAL, Paris, Société d'Édition Les Belles Lettres, 1959, 36.

gondolati igényességét), a „fusa latius perpetua oratione” pedig nem a retorikai műnemek vagy stíluszintek között kíván különbséget tenni, hanem egyszerűen a dialektikától különbözteti meg a bővelkedőbb nyelvű („style plus étendu”) retorikát. Az értelmezés helyességét párhuzamos szöveghelyek is erősítik, így például Senecáé (*Ep.* 89,17): Cicero „perpetua” orációja itt mint a retorika „continua” beszéde szerepel, a dialektikus beszédmód pedig ettől való eltéréseben konkretizálódik mint „inter respondentem et interrogantem discissa”. A Cicero-szöveg modern magyarázói abban is eligazítanak, hogy az a szintén betű szerinti hűséggel Cicerótól származó felsorolás, amelyben csak Rimay *genus demonstrativumról* és *deliberativumról* adott magasztaló jellemzését vélték eddig megtalálni,⁶⁶ mindhárom beszédnem kiegyensúlyozott méltatását tartalmazza⁶⁷ (vö. „qua castiget improbos, qua tueatur bonos”). Mindezek ismeretében aligha értelmezhetjük úgy az *Epicédium*-előszó e helyét, hogy az a *genus iudiciale* művészi alkotásból való elméleti igényű kizárását jelentené. Éppen ellenkezőleg: ez alkalommal az autentikus cicerói nézettel⁶⁸ csakugyan egybehangzó Rimay-véleményt regisztrálhatunk. Az ideális szerinte is a nyilvános szónokok ékesszólásának és a tudós filozófusok választékos műveltségének ötvözete.

És Rimaynak nemcsak elméleti álláspontja áll nyitva a *genus iudiciale* sajátosságainak egyéb irodalmi műfajokban, művekben való felhasználása tekintetében: a hatás költői gyakorlatában is kimutatható. A *Balassi-epicédium* ötödik, cím nélküli darabja Diana és Mars dialógusát, majd Apollo szavait tartalmazza.⁶⁹ Először a Nyírségbe érkező Diana „panaszát” halljuk, aki átkot is mond a kedvelt hőst elveszejtő vidékre. Amint Buzinkai retorikai rendszerezéséből kiténik, az *expostulatoria* és az *invectiva* a *genus iudiciale* műnemébe tartozó műfajok. Ráadásul a vers tárgya valóban *controversia*: igaz, nem ellenérdekelt felek beszélnek, de Mars szavai a valóság Diana értelmezésével szöges ellentétben álló megvilágítást tartalmaznak. A két álláspont a *status iudicialis* (qualitatis) szerint ütközik meg egymással: a tényállás kétségtelen, megítélése vitatott. A vers e *status* több alfajának szükséges argumentumait is tartalmazza: *comparatio* annyiban, hogy a Balassifivérek földi sebesüléseivel a mennyország jutalmának kívánatosabb voltát állítja szembe; *translatio criminisre* utal, hogy a haláleseteket egy megjegyzés szerint mások bűne, a földi emberek érdemtelensége kényszerítette ki („Nem érdemlett ez föld ilyen két fő személt”); *remotio criminisre* pedig az, hogy Apollo szavai szerint minden felsőbb parancsra történt („Lőtt az mindnyájunknak egy végezéséből”). Mindezek az érvek együttesen a Diana által megnevezett vádlott, a kedvelt hőst elveszejtő „földhatár” felmentését idézik elő, sőt az *ex definitione* keletkező *status* tekintetében is fordulatot hoznak, a tény megnevezését alapvetően megváltoztatják („Elvesztéd előlem rontván csudaképpen” –

⁶⁶ ÁCS 1994, *i. m.* = JANKOVICS 1994, *i. m.*, 272; ÁCS 2001, *i. m.*, 55–56.

⁶⁷ M. T. CICERONIS *De legibus liber primus*, avec une introduction, un argument et des notes en français par Lucien LÉVY, Paris, Hachette, 1881, 108.

⁶⁸ *Or.* 13: „doctis eloquentia popularis et disertis elegans doctrina”.

⁶⁹ RIMAY 1590–1631/1992, *i. m.*, 37–40.

„Térjen munkájoknak így immár meg hasznok”). Irodalmi műben aligha lehet ennél sokrétűbb módon és ötletesebben kiaknázni a *genus iudiciale* érvkésztétét.⁷⁰

Szintén *controversiát* valósít meg Balassinak a szerelem gyermek képében való ábrázolását kifogásoló költeménye, a Dobo Jakab énekére szerzett, azzal vitatkozó ellenvers, a *disputatio in utramque partem* Balassi által megírt, ma is meglévő fele.⁷¹ A gondolatmenet itt (a latin mintát, Angerianust követve) a *status coniecturalis* szerint alakul, és a *probationes inartificiales*hoz leghasonlatosabb művészi bizonyíték, a *signa* (*indicia*, *vestigia*) mérlegelését jelenti.

A *genus iudiciale* érvelési technikája azonban érzésem szerint jóval mélyebben és alapvetőbben befolyásolta az egész régi magyar irodalmat annál, mint hogy egyes költeményekben való kontroverzák tárgyát és kifejtését kellene mérlegelnünk a hatás bizonyítása céljából. Az általánosabb, szélesebb körű hatást akként mutathatom be, ha a *statu*-soknak a *Rhetorica ad Herennium*ban olvasható csoportosításához tartva magamat, bemutatok olyan műfaji és tematikai csoportokat a régi magyar irodalomból, amelyeknek szerveződését egy-egy *statustípus* argumentációs logikája a szövegcsoport minden lényeges példányában, következetesen és általánosítható érvénnyel, lényegében meghatározza.

A status legitima és a vallási-egyházi irodalom

A *genus iudiciale*val kapcsolatban már Melanchthon *Elementa rhetoricese* megállapította, hogy annak csak „valamely képmása” maradt meg a törvényszékeken, az ügyeket „a maguk mestersége” szerint eljáró jogászok bonyolítják. Mégis szükségesnek érezte a beszédnem szabályainak közzétételét, „részint mások szónoklatainak megítélése végett, másrészt, hogy felkészítsük az ifjakat a válaszlevelek írására és az egyházi foglalatosságokra. Ugyanis az egyházi viták nagyrészt hasonlatosak a törvényszéki versengésekhez. Értelmezik ugyanis a törvényeket, feloldják az ellentmondásokat, tudniillik azokat a véleményeket, melyek színleg ellentmondani látszanak: megmagyarázzák a kétséges dolgokat, közben hol a jogról, hol a tényről vitáznak, keresik a tények megfontolását.”⁷² A *genus iudiciale* tehát az egyházi-vallási hermeneutika módszertani alapjává, a vallási kérdésekről szóló legkülönbözőbb műfajok retorikai támpontjává válik. Már ezekből a bevezető mondatokból világos – és a retorika megfelelő helyén valóban kifejtést nyer⁷³ –,

⁷⁰ Ezúttal csak utalni lehet rá, hogy az *epicedium* második darabja szintén dialógus, azonban a *genus deliberativum* műneme szerint szerveződik.

⁷¹ A költői vita a Balassa-kódex 46. darabjában rögzített állásponttal szembenálló lehetséges szövegeiről és az azok szerzőségét érintő vitákról lásd RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Írják gyermek-képben*”, ItK, 1976, 681–684.

⁷² *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5) (a továbbiakban: IMRE 2000), 62.

⁷³ IMRE 2000, i. m., 65.

hogy Melanchthon is a statusok cornificiusi hármast fogadta el. De világos az is, hogy a coniecturalis (a tényről folyó vita) és a iuridicialis (a tényeket megfontoló vita) mellett legnagyobb jelentőségűnek mégis a jogról szóló vitát, a status legitimát tekintette. Természetesen nem a világi jog értelmezéséről, hanem az isteni törvény magyarázatáról, a bibliaértelmezés invenció eljárásairól van szó.

Melanchthon állásfoglalása hosszú időre meghatározta a hitviták hermeneutikai szakirodalmát és a protestáns vallási műfajok, mindenekelőtt a prédikáció elméletét. Jól érzékelteti a folyamatosságot például Iacob Andreae a 16. század végén megjelentetett, noha évtizedekkel korábban készült *Methodus concionandi*-ja. Az első traktátus ebben arról szól, „qua ratione ad veram intelligentiam scripturae sacrae perveniri possit.” A helyes értelmezéshez a beszédnek ismerete és a statusok alkalmazása szükséges. A legterjedelmesebben a genus iudiciale előírásait és statusait ismerteti, mivel azok alkalmazását a kontroverziák is megkövetelik. A kötet végi példatárban a vasárnapi evangéliumok textusait aszerint csoportosítja, hogy mely beszédnek szerinti kifejtésre kínálóknak alkalmasnak. A legtöbb textus a genus demonstrativumhoz tartozik (20), míg a genus iudicialehoz csak egy sorolható, igaz, 22 textus több beszédnemből való feldolgozásra is kínálja magát. Az elméleti okfejtés és a gyakorlati példatár arányainak ellentmondása a genus iudiciale súlya tekintetében azzal magyarázható, hogy – mint a teoretikus részből kiderül – a négy evangélium egésze naturalis ordo szerint elkészített descriptio Christi-nek tekinthető, s így a genus demonstrativumba tartozik.⁷⁴

A bibliamagyarázat és az – azzal egyébként számos vonatkozásban szorosan összekapcsolódó – prédikációirodalom invenció-argumentációs technikájára tehát a genus iudiciale, annak is a status legitimát illető tanítása igen nagy hatással volt.⁷⁵ A felekezeti hitviták jelentős részére igen találóan illik Cornificius meghatározása: „in scripto aut e scripto aliquid controversiae nascitur” (I,11,19). (Természetesen csak meghatározónak látszó túlsúlyról van szó, nem kizárólagosságról: kisebb mértékben a két másik status hatásával is számolhatunk. Amiként az is nyilvánvaló, hogy a textusmagyarázat invencióját befolyásoló beszédnek nem a prédikáció egész retorikai struktúráját uralja: amint másutt bővebben kifejtettem, a protestáns prédikációirodalom invenciót, diszpozíció és elokúció is tekintetbe vevő retorikai elemzése főként a Melanchthon által bevezetett genus didascalicum és a genus deliberativum meghatározó hatását mutatja.⁷⁶)

A vallási-egyházi műfajokban a status legitima szerint megvitatott körülmények egyikeivel már foglalkozott a genus iudiciale münemi előírásait figyelembe vevő szakirodalom, e megállapításokhoz kevés hozzátenni valóm van. Kathy Eden fejtette ki, hogy az antik retorikaelmélet constitutio scripti et voluntatisát a bibliai hermeneutika kiegészítette

⁷⁴ *Methodus concionandi*, tradita a celeberrimo Theologo Dn. D. Iacobo ANDREAE, Ecclesiae Tubingensis quondam praeposito, et eiusdem Academiae Cancellario dignissimo. In gratiam Theologiae studiosorum edita per Polycarpum LYSERUM S. Theologiae D. et aulae Saxonicae Dresdae Ecclesiasten primarium, Wittenberg, 1595.

⁷⁵ Egyébként Thomas Wilson sem tárgyalótermi példát hoz fel a statusok gondos alkalmazásának fontosságára, hanem az imádság hasznáról szóló kívánó prédikátor példájával érvel (HOWELL 1956, i. m., 106–107).

⁷⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 64–87.

és jelentősen megújította. A szövegmagyarázó ugyanis nemcsak akként dönthet, hogy (Pál apostol emlékezetes kijelentésének megfelelően) a betű helyett a lelket, a szöveg-helynek a betű szerinti magyarázattal szembeállított voluntását értékeli többre – hanem akként is létrehozhat szintézist a propria és a translata (figurata) jelentés között, hogy a spirituális értelem megnyilvánulását mindkettőben lehetségesnek tartja.⁷⁷

Az ex contrariis legibus statusára már Melanchthon felhívta a figyelmet. Nyilvánvaló, hogy a bibliaértelmezésben nagy szerepe van például az ószövetségi és az újszövetségi parancsolatok összevetésekor. Ám a protestantizmus talán még nagyobb nyomatókkal használja ki a katolikus egyházi tradíció előírásainak a bibliai tanításokkal és részben egymással szemben kimutatható ellentmondásait. Mivel pedig az egyik törvényhozó, a bibliai szöveget sugalmazó isteni hatalom az apodeiktikus igazság birtoklásának elvitathatatlan pozíciójában van, a protestáns törvényértelmezés szerint az ilyen ütközések pusztá felmutatása természetesen el is dönti a kérdést. Ritkábban az is előfordul, hogy a katolikus ellenfél által a kanonizált könyvekével azonos autoritásúnak tekintett törvény-helyek illegitimitásának kimutatására, vagyis a hivatkozott előírások törvény-voltának megkérdőjelezésére kerül sor. Kétségtelen például, hogy a halottakért való áldozattétel és imádság Magyar István számára elfogadhatatlan szertartását Júdás Makkabeus megcselekedte a Biblia szerint. Ezt a pápisták „nagyon hanyac, es mutogattiac” is. „De az kinec vesztő peri vagyon, az illyen nagy dolognac meg bizonyitasara, vgyan czac effele elegtelen bizonsagot allasson elő, s-hamareb el veszti: Mert tagadhatatlan dolog az, hogy nem Canonicus könyü az.”⁷⁸

Gyakran folyik egyházi kontroverzia az ex ambiguo statusának megfelelően. Ugyancsak Pázmány és Magyar vitájában és szintén a halottakért való áldozattétel kérdésében vált vitatott helyé Pál apostol Korinthusbeliekhez írott levelének egy helye (15,29). Magyar arra figyelmeztetett, hogy a görög nyelvű szövegben álló ὑπέρ prepozíciónak genitívus vonzattal nemcsak -ért, hanem -on, -en, -ön jelentése is van. Felfogása szerint ez utóbbi a helyes értelmezés, a *Vulgata* pro prepozícióval való fordítása pedig téves. Nem a halottakért végrehajtott keresztekedéseket említ tehát az apostol, hanem „az temetes helen az meg holtnal, szoktac volt megh keresztölködni”.⁷⁹

A prédikációirodalom számos, eddig csak a költőiségnek, a képszerűségnek, a fantázia működésének teret adó motívumként leírt eleme („novellisztikus feldolgozás”, a Biblia saját fantázia szerint való türelmetlen kiegészítése⁸⁰) válik megmagyarázhatóvá az ex ratiocinatione statusának megfelelő invenciós eljárásaként.

⁷⁷ Kathy EDEN, *The Rhetorical Tradition and Augustinian Hermeneutics in De doctrina christiana*, *Rhetorica*, 8(1990), 45–63.

⁷⁸ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988 (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1988), 88.

⁷⁹ KECSKEMÉTI 1988, i. m., 91.

⁸⁰ NEMESKÜRTY István, *A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából*, It, 1957, 453–466, 455.

A legnagyobb nyomatékkal azonban a *translatio* statusát kívánom most kiemelni. A protestantizmus népszerű kommunikációja a maga egészében felfogható úgy, mint az illetékesség áthelyezésében érdekelt, a megítélés új fórumához apelláló közlés. A teológusok szakmai közönsége helyett az elérhető legszélesebb körű közönség megnyerése a cél, akik számára igényesen, a tárggyal adekvát összetettségben, ugyanakkor a szükségtelen túlbonyolítást elkerülve minden hittétel érvényesen és lényeges torzítások nélkül elmagyarázható. Az igazságot teológiai kérdésekben is ugyanolyan lépésekkel kell feltárni, mint ahogyan egy értelmes ember köznapi dolgokról gondolkodik. Az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek tapasztalatainak érvényességébe vetett hit később a puritánoknak is állandó hivatkozási alapjává válik.⁸¹

A status iuridicialis és a politikai irodalom

Amiként a vallási argumentációval folyó kommunikáció invenciójának fontos meghatározója a status legitima több válfaja, úgy a világi ügyekben való manipuláció műfajai, a propagandisztikus művek, a politikai tárgyú tanácskozó és dicsőítő beszédek, a rölapok, a paszkvillusok invenciója gyakran a status iuridicialis körében megtárgyalható körülményekből táplálkozik; ismét csak nem kizárólagosan azokból – hiszen a tényállást vitató és a törvényi hivatkozásokat felülvizsgáló gondolatmenetek szintén magától értetődő részei e műfajok argumentációjának –, de kellően nagy számban ahhoz, hogy e kapcsolatokat fontos retorikai meghatározóként vegyük számításba. A rendkívüli bőségben kínálkozó példák hosszas sorolása helyett ez alkalommal célravezetőbbnek tartom egyetlen szöveg tartalmi elemzésével demonstrálni ennek a kínálkozó értelmezési szempontnak a fontosságát.

1657-ben II. Rákóczi György erdélyi fejedelem a török porta engedélye nélkül, svéd szövetségben indította el hadait a lengyel királyi trón megszerzése reményében. Katonai sikert azonban nem tudott elérni, sőt seregének java részét tatár fogságba hurcolták. A török porta követelésére le kellett mondania fejedelmi székéről. Évekig folytatott kemény ellenállást a megtorló török csapatokkal szemben, az erdélyi országgyűlés fejedelmi tisztébe is visszahelyezte. 1660 májusában azonban a szászfenesi csatában halálos sebet kapott. Temetésére a királyi Magyarországon került sor, halotti prédikációt Czeglédi István kassai kálvinista lelkész mondott fölötte. A prédikáció megkívánta dogmatikai-etikai tanítást a reprezentációs alkalom *genus demonstrativumot* előíró követelményeivel ötvözni igyekvő szónoklat természetesen politikai helyzetelemzés és propagandamű is. A katonai vereségért, Erdély török pusztításáért a meggondolatlan fejedelmi politikát hibáztató véleményekre a beszéd is utal. A különösen kielezett helyzet szükségessé tette a laudáció egyik alapvető retorikai előírásának megszegését: a kétes, vitatott, a közönséget megosztó körülményeket ez alkalommal nem lehetett „*silentio praeterire*”. Márpedig

⁸¹ Richard Foster JONES, *Ancients and Moderns: A Study of the Rise of the Scientific Movement in Seventeenth-Century England*, New York, Dover Publ., 1936, 1961²; 1982³ (Washington University Studies), XI; KECSKEMÉTI 1998, i. m., 130.

például Pécseli Király retorikája nyomatékosan kimondta, hogy a *genus demonstrativum*-ban nem lehet *confirmatio*,⁸² mert itt nem vitatott dolgokról van szó, hanem „*quae certa, aut pro certis posita sunt*”.⁸³ A retorika szabályai ellen vét tehát a prédikátor, amikor szóba hozza a fejedelem tetteinek vitatott megítélését. Természetesen az e nézetekre való utalásokat nyomban *confutatio*juknak kell követnie, s a prédikátor máris abban a hibában találja magát, hogy vitázik a *genus demonstrativum*-ban.⁸⁴

A különleges helyzet tehát nem tett lehetővé a műnemi követelményeknek mindenben megfelelő laudációt. A szónoklatba beszüremkedő vitatkozásban a reá eső álláspont védelmezését azonban nagy retorikai pontossággal végezte el Czeglédi a *status iudicialis* eljárásai szerint. Elérkezett az idő arra – írja –, „hogy már valaha egyszer az Igaz Magyarok, egyben Kötöt lélekkel, boszszujokat az Ellenségen (ha lehet) meg-álljak.” Jobb ugyanis így cselekedni, mint tétlenül szemlélni „a’ Teményteni Racheleknek Gyermek holt-Testeken való Csüggedezések”-et.⁸⁵ Kevéssel később azonban ezzel ellentétes állítást olvasunk: Rákóczi „kész vala meg-elégedni Istentül nyuitot sorsával; ha nem izgattyuk vala”. Az ellentmondás magyarázata, hogy itt már nem a *comparatio*, hanem a *translatio criminis statusa* alakítja a gondolatmenetet: „Sok szép szinekkel, s-csak tettetes szivekkel, sok Alatta-valok vitték e’ Dicsösséges Fejedelmet a’ mire vitték. [...] Köszönnyük hát magunknak e’ meg-becsülhetlen nagy kárt!”⁸⁶ De még a *remotio criminis* is hátra van: „ez Aldot Fejedelemnek ily véletlen el-esését az Isten akarta”, akinek a pusztító török is csak eszköze volt.⁸⁷

A status coniecturalis hiánya mint ismeretelméleti helyzet

Az ókorból örökölt hagyományos osztályozás szerint a tudományos igazság feltárása és közlése nem tartozott a nyilvános kommunikáció elméletének, azaz a retorikának a területére; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott.⁸⁸ E tekintetben Ramus munkásságával következett be döntő változás. Szerinte Arisztotelész nagyot tévedett, amikor két külön tárgyalásmódot akart megalkotni, egyet a tudomány, egyet a közkeletű nézetek számára. Ramus szerint ahogyan látás is csak egy van a különféle színek észlelésére, úgy a dialektika minden kommunikáció alapanyagának és formájának egysé-

⁸² PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612; [1612–1639²]; Nürnberg, 1639³ (RMK III, 1551) (a továbbiakban: PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639). A retorikai közhely ókori előzményeihez lásd Arisztotelész 1358b; Quintilianus III,4,6–7. stb. Vö. Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München, Hueber, 1960; 1990¹⁰, §§. 59–61.

⁸³ Ez utóbbi idézet Cicero *De partitione oratoriájából* vett kölcsönzés (71).

⁸⁴ KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*, 180–182.

⁸⁵ KECSKEMÉTI 1988, *i. m.*, 193.

⁸⁶ KECSKEMÉTI 1988, *i. m.*, 202; egyebütt is, pl. 187–188.

⁸⁷ KECSKEMÉTI 1988, *i. m.*, 204.

⁸⁸ BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*, Bp., Magvető, 1987 (Elvek és Utak), 41–65.

ges elmélete. A népszerű nyilvános kommunikációhoz is a tudományos megismeréshez használt invenció és diszpozíció lépéseket követelte meg.⁸⁹

A szónoki alkalom figyelembevételének, a hallgatósághoz való alkalmazkodásnak szükségességét tagadó álláspont persze a népszerű kommunikáció irányítására gyakorlatilag használhatatlannak bizonyult. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a minden közlési helyzet számára egységesnek deklarált logika koncepciója implikálta: minden feltárt felismerés közölhető. Megteremtődött annak esélye, hogy ne csak a közkeletű, elfogadható véleményeket, hanem a teljes apparátussal bizonyított tudományos igazságokat is népszerű kommunikáció tárgyává tegyék. Közlésmódjuk felett ugyanakkor – a ramusi szándékkal szemben – mindinkább a retorika fennhatósága érvényesült. A hatékony meggyőzés igénye ismét szükségessé tette a sajátos retorikai invenció és diszpozíció használatát, ám az ezekkel megformált szövegeket tudományos igazságok csorbítatlan közlésére is alkalmas irodalmi formának kezdték tekinteni.⁹⁰

A főként Bacon és Descartes működése által meghatározott, a tudományos igazságot népszerű közléssel párosító elveket Wilbur Samuel Howell az „új retorika” törekvéseinek nevezte, és előbb négy,⁹¹ később hat⁹² pontban foglalta össze. Olyan választópontok ezek, amelyeknek segítségével egy-egy személy, törekvés, áramlat nézeteit elemezve eldönthető, adják-e több-kevesebb jelét az új kommunikációs elvek ismeretének vagy igényének. E választópontok egyike szerint a hagyományos retorikával szemben, amely a művészi bizonyítékokra szorítkozott, az „új retorika” a nem művészieket is alkalmazza, amelyeket a régi retorikák csak azért említettek meg, hogy elhanyagolják őket.⁹³

A nem művészi bizonyítékok tárgyalása hagyományosan a *genus iudiciale* körébe tartozott; ismeretük a *status coniecturalis* megvitatását tette lehetővé. Ha Howellnek igaza van, akkor alkalmazásukkal az új közlési elveket szorgalmazók ugyanabban a retorikai stúdióban találtak megfelelő eszközt a maguk számára, amely a meghaladni kívánt, elhíreztetésre alapozódó közlés elméleti háttérének jelentős részét is biztosította.

A művészetén kívüli bizonyítékok (*argumentationes inartificiales*) számát Arisztotelész⁹⁴ ötben állapította meg, ezek: *leges*, *testes*, *pacta*, *tormenta*, *iusiurandum*. Pécseli Király retorikájában *loci externi* a nevük, s három van belőlük: *testimonia*, *autoritates*, *exempla*.⁹⁵ Egyéni beosztású tankönyvében Andreas Graff beszédnemenként veszi számba az *inartificiales* bizonyítékokat, a *genus iudicialénál* az ókori eredetű ötöt említi, a

⁸⁹ Guido MORPURGO-TAGLIABUE, *Aristotelismo e barocco = Retorica e barocco: Atti del III. Congresso Internazionale di Studi Umanistici, Venezia, 15–18 giugno 1954*, a cura di Enrico CASTELLI, Roma, Bocca, 1955, 119–195; HOWELL 1956, *i. m.*, 146–172; BALÁZS János, *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szege, JATE, 1978 (Adattár, 4), 67–74, 68–69.

⁹⁰ Részletesebben: KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*, 38–40.

⁹¹ HOWELL 1956, *i. m.*, 375–388.

⁹² Wilbur Samuel HOWELL, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1971 (a továbbiakban: HOWELL 1971), 441–447.

⁹³ HOWELL 1971, *i. m.*, 442–443.

⁹⁴ *Ret.* 1375a–1377b.

⁹⁵ PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*

genus deliberativumnál hármát: dicta, sententiae, testimonia.⁹⁶ Soarez kézikönyvében a Quintilianus rendszerezésének⁹⁷ megfelelő hat argumentum extrinsecum szerepel: praedicia, fama, tormenta, tabulae, jusjurandum, testes.⁹⁸ A kézikönyvnek 1709-ben Nagyszombatban megjelent, jelentősen átdolgozott kiadása a loci extrinseci két fő csoportját különítette el. A *De testimonio divino* című fejezetben szól de oraculis, vaticiniis, auspiciis, auguriis és de sacerdotum, haruspicum, conjectorum responsis, míg a *De testimonio humano* című részben de exemplo et proverbiiis, de legibus et testibus, de pactis, tabulis, signis, quaestionibus és de jurejurando, praediciis, et fama.⁹⁹ Amint látható, a nem művészi bizonyítékok név alatt igen sokféle eredetű anyag igen különböző csoportosításban foglal helyet.

Noha retorikailag nem szabatosan fejezte ki magát, természetesen érthető, mire utal Howell kritériuma: azt szeretné jelezni, hogy az új közléselemben a retorika (sőt a logika) hagyományos locusai (a „művészi” bizonyítékok) egyre értéktelenebbnek tünnek, s megfogalmazódott annak igénye, hogy az invenciót helyettük a különböző tudományágak szolgáltatásai saját módszereikkel. Ehhez azonban természetesen a művészetén kívüli bizonyítékok regiszterének belső átalakuláson is keresztül kellett mennie, a tekintélyi érvek helyett az empirikus leírás (megfigyelés, kísérletezés) és az elfogulatlan, racionális következtetés jelentőségének kellett megnövekednie.

Mint egyebütt szoltam róla,¹⁰⁰ az argumenta inartificialianak tulajdonított efféle korszakjelző szerep az egyházi-vallási műfajokban eleve alig értelmezhető. Most hozzá kell tennem, hogy a Howell által tipologikus érvényűnek tekintett változásnak a 16–17. század világi irodalmában is kevés nyoma van Magyarországon. Az argumenta inartificialia belső átrendeződésének felvetéséről pedig alig említhetünk egyéb elméleti reflexiót, mint Andreas Graff már említett kiegészítését az investigatio ex facultatibus származtatható eljárásaira vonatkozóan, és néhány baconista filozófus, főként Johannes Bayer ténykedését. Esetünkben azonban épp a Howell által regisztrált változás elmaradása ad lehetőséget egy másfajta tipológia megalkotására. Amint látható volt, a régi magyarországi irodalom számos műfajában és tematikai csoportjában élénk figyelem kíséri a tényállással kapcsolatba hozható törvényi vonatkozások invencióját és a tényállást megítélő, annak jogos vagy jogtalan voltát vitató argumentációs lehetőségeket. Kevés jele van ugyanakkor, hogy maga a tényállás: annak tényleges vagy fiktív volta, a szokásos értelmezési apparátus által alkalmasint nem felszínre hozott, hanem épp elfedett valóságos körülményei bárkit különösképpen foglalkoztatnának, hogy az efféle torzulások lehetőségét tudatosítanak vagy az annak lehetőségét csökkentő eljárásokat választanának.

⁹⁶ Andreas GRAFF, *Lex mihi ars: Studium eloquentiae absolutum*, Lőcse, 1643 (RMK II, 623 = RMNy 2007).

⁹⁷ Quint. V, 1–7.

⁹⁸ Cyprianus SOAREZ S. J., *Praecepta rhetorices pro gymnasiis S. J.*, Nagyszombat, 1670; Lőcse, 1675 (RMK II, 1362).

⁹⁹ Cyprianus SOAREZ S. J., *Manuductio ad eloquentiam*, Nagyszombat, 1709 (RMK II, 2377).

¹⁰⁰ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 44–46.

Ez a széles körű érdeklenség azonban nagyszerű feltételeket teremt az irodalommal és az általa megtestesített hatalomrepresentáló aktusokkal a legtudatosabban foglalkozó néhány 17. századi magyarországi gondolkodó számára. Nagyon kevesen ugyanis, de néhányan eljutnak ahhoz a felismeréshez, hogy a status coniecturalis általánosnak tekinthető reflektálatlansága paradicsomi feltételeket biztosít arra, hogy egy képzetesebb kommunikátor az erre az ügyállásra hivatkozó érvek felhasználásával új manipulációs játéktekret nyerjen.

A – rendkívül csekély számban elvégzett – eddigi kutatásokból is kitűnik ugyanis, hogy a kortárs európai eszmei-irodalmi tendenciákat legfelkészültebben követő, szűk írói-gondolkodói kör tagjai esetében már reflektáltak tekinthetjük a fama és a gloria az autonóm politikaelméletben kimunkált megítélését. Mindennek azonban nem valamiféle baconiánus-karteziánus új episztemológiai keret az ösztönzője, hanem a főként itáliai és franciaországi politikaelméleti gondolkodás nyilvánosságáról, a közvélekedés teréről tett észrevételeinek a recepciója.¹⁰¹

A fama leválasztása a dolgok és a cselekedetek általánosan elismert abszolút értékéhez a közgondolkodás szerint elválaszthatatlanul kapcsolódó spontán bizonyító erőtől, s ezzel szemben formálható, befolyásolható, manipulálható voltának felismerése természetesen a probationes inartificiales egyikét ingatja meg s löki át objektív adottságból a retorikai tudománnyal uralható mesterfogások területére, s annak válsága tulajdonképpen két másiknak, a testisnek és a testis vallomása igazságértékét szavatoló iusiurandumnak az értékét is devalválja. Egyáltalában véve: meginog a status coniecturalis során mérlegelt verbális bizonyítékok súlya. Modernebb szemlélettel azt is mondhatjuk: sor kerül annak felismerésére, hogy maga a tényállás is verbális természetű. A válság súlyát jól mutatja, hogy a Graff retorikájában a genus deliberativumhoz rendelt művészetten kívüli bizonyítékoknak mindegyikét érinti a változás. Viszont a művészetten kívüli bizonyítékok számára az artificiálisok között nyílik új játéktér. E változás első általam ismert regisztrációja retorikai kézikönyvben az 1709. évi nagyszombati Soares-átdolgozásban érhető tetten. Nagyon jellemzőnek tartom, hogy az argumentationes inartificiales egésze a második traktátusban mint az amplificatio periodorum tizenhetedik lehetséges locusa kerül bemutatásra, olyan kétes társaságban, mint – többek között – a similitudo, a dissimilitudo, a contraria. Ennél mélyebbre lehetetlen süllyedni.

A folyamat gyakorlati térhódításának, elterjedésének vizsgálatát viszont rendkívül megnehezíti, hogy ha nem áll rendelkezésünkre a szerzőtől származó reflexió vagy a szerzőre vonatkozó, az általa kifejtett és az általa ismert tények viszonyának ellenőrzésére alkalmas külső adat, akkor csaknem lehetetlen megkülönböztetni a manipulált és a manipuláló kommunikátor szólását. Amikor például egy szónoklatban az alázat olyan jeleivel találkozunk, mint az antik szónokokat dicsőítő epithetonok (Cicero „az ékes szólásnak Mestere”, „a’ Romai Orátorok Fejedelme”,¹⁰² „szabadsagnak nyelve, es Romai

¹⁰¹ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 19).

¹⁰² RMK I, 1344, Rényes István.

ekesen szolnak ki-folyo kút-feje”,¹⁰³ „ekessen szolo”,¹⁰⁴ Démoszthenész „fő Görög Orator”¹⁰⁵), akkor konzervatív ízlésű, őszintén elkötelezett Cicero-tisztelő szerzőre épp-úgy következtethetünk, mint a ciceroniánus beszédmód hagyománytisztelőt asszociáló sablonjait álcázásként a dolgok valósága elé toló manipulátorra.

Azt hiszem, bonyolultabb esetről van tehát itt szó a Howell által felállított képletnél: a gondolatokat tekintélyes szavaikkal agyonnyomó autoritásoktól, terminusaik, mondásaik és meghatározásaik hüvelyezésétől való fokozatos megszabadulás, a megújított argumenta inartificialia segítségével a szavakról a dolgokra forduló figyelem narratívájánál. A művészetén kívüli bizonyítékok csoportját még jó ideig nem kísérik elméleti reflexiók a közönség széles köreiben, a beavatott kevesek esetében viszont az argumenta inartificialiára forduló figyelem mindjárt azok részleges nyelvi természetének, artificiális jegyének felismerésével és az így adódó manipulatív lehetőségek kiaknázásával is párosul.

Képzett ember és képzetlen nagyközönség ellentéte Montaigne számára még csak erkölcsi kérdést jelentett: „le sage doit au dedans retirer son ame de la presse, et la tenir en liberté et puissance de juger librement des choses ; mais, quant au dehors, qu’il doit suivre entierement les façons et formes receues.”¹⁰⁶ 17. századi irodalmár utódai a közéleti szerepjátszást is felhasználták azoknak a lelkeknek a manipulálására, „où [la coutume] ne trouve pas tant de resistance”.¹⁰⁷

Újabb kihívások előtt a történeti kommunikációelmélet

A genus iudiciale statusainak irodalmi művekben való alkalmazhatóságával kapcsolatban bemutatott három típus természetesen az adott műfaji vagy tematikai csoportba tartozó műveket megíró személyek számára is csak részlegesen lehetett elméletileg hozzáférhető. A tömegtermelésbe bekapcsolódó nagy átlagról (az egyes alkalmakkor szenvedélyesen hitvitázókról, a politikai véleményformálás munkásairól) inkább az feltételezhető, hogy az érvek retorikaelméleti besorolásától függetlenül, arra kevés teoretikus figyelmet fordítva, inkább a gyakorlatban kialakult érvelési szokásokat, konvenciókat, legitimiként elfogadott tételeket és eljárásokat követve dolgoztak. A műfaj történeti hagyomány egy-egy pontján állva, a hagyomány előzetes történéseit olvasva, interpretálva, megelőző művek befogadása által formált kompetenciák birtokában kapcsolódtak már körvonalazódott diskurzustípusokhoz.

¹⁰³ RMK I, 612, Tarcali Péter.

¹⁰⁴ RMK I, 738, 5. préd., Kecskeméti C. János.

¹⁰⁵ RMK I, 612, Tarcali Péter.

¹⁰⁶ I, 23; Michel de MONTAIGNE, *Les Essais*, édition conforme au texte de l'exemplaire de Bordeaux par Pierre VILLEY, Paris, Quadrige–Presses Universitaires de France, 1988, I–III (a továbbiakban: MONTAIGNE 1988), I, 118. „Bölcs ember csak nagy önuralommal bírja lelkét kiragadni a tömegből, ítéletét függetlenné tenni és szabaddá. Külsőségekben azonban legjobban követjük a bevett formákat és szabályokat.” Michel de MONTAIGNE, *Esszék*, vál., bev., jegyz. OLÁH Tibor, ford. BAJCSA András, KÜRTI Pál, OLÁH Tibor, RÉZ Ádám, Bukarest, Kriterion, 1983 (Téka) (a továbbiakban: MONTAIGNE 1983), 72 (Bajcsa András ford.).

¹⁰⁷ MONTAIGNE 1988, i. m., I, 111. „... az ellenállásra képtelen lelkek”; MONTAIGNE 1983, i. m., 70.

A széles mezőny egyes rétegeinek csupán hagyománykövetésre szorítkozását, elméleti kérdésekben való teljes reflektálatlanságát parodizálja Pázmány Péter is az *Öt levél* általa teremtett kálvinista narrátora személyében: „Midőn a 145. zsoltárt szép hangosan énekeljük, ezeket szoktuk mondani: Mert ők meghalnak és mind földdé lesznek: az földiekről meg sem emlékeznek. Két gáncot talál a minap ebben egy pápista ember: I. Hogy az zsoltárban nincsen, hogy: az földiekről meg nem emlékeznek; hanem álnakul és csalárdul mi tóldottuk ezt az Isten szavaihoz, hogy az tudatlan község inkább elfajúljon az szentek tiszteletitül. II. Hogy mind Calvinus s mind az Augustai Confessiának Apológiája megvallja, hogy az szentek közönségesen az vitézkedő hívekért könyörögnek. Nem könyöröghetnének pediglen, ha az földiekről nem emlékeznének. Erre én egy kukkot sem tudnék felelni, hanem mosolyogva mondám: Telle Tulla, tedd fel az okulárt, s meglátod, hogy szép énekek világánál szoktak még az korcsomán is mulatozni az mi keresztyén atyánkfiai.”¹⁰⁸ Hasonlóan még egy alkalommal: „Akarnám érteni Méltóságodtúl, mint kelljen érteni, amit az halottak fölött torkunk szakadtába nagy böggéssel kintornálunk: Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell hálnunk; de hisszük, hogy örök életre ismét mind feltámadunk. Ebből minap egy pápista ember azt bizonyítja vala: hogy mi nem igazán hiszünk; mert mindnyájan, akik meghalnak, örök életre nem támadnak, hanem csak azok, akik jó cselekedtek.”¹⁰⁹

A kérdés már most az, mit kezdünk mi, huszonegyedik századi értelmezők ezekkel a hagyományrendszerekkel. Teljes joggal választhatjuk a fiktív kálvinista prédikátor horizontját, az ő olvasási-recepciós kompetenciáját, azonosulhatunk alapvetően esztétikai természetű – mert az aiszthészisben megnyilvánuló – történés-interpretációjával. Nagyon vonzó horizont ez, mert a posztromantikus irodalomtudományi episztémé számos, az olvasásmódokra ma is alapjaiban ható fogalma és tételezése közeli ismerősöket köszönthet az így felrajzolódó 16–17. századi irodalomhasználatban. Vonzóvá teszi az is, hogy számszerűleg is jelentős befogadói csoportokra vetíthető rá az irodalmi gondolkodás e változata.

Az irodalomelméleti diskurzus régi irodalmi mezőnye azonban széles és erősen tagolt. Épp a bemutatottak értelmében: ismeretelméleti tekintetben alapvető jellemzője a reflektáltság szintje szerinti megosztottsága. A templomban önfeledten és gyönyörködve bömbölő lelkész horizontja helyett a tudatos, igényes kommunikátor horizontja is érvényesen választható, amely a jelenségeket egészen eltérő összerendezettségben tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy igen különböző kép tárul fel a manipulált-manipulálható átlagos értelmiségi és az irodalmi gondolkodás illetve a megművelt tudományos mező manipulálásra alkalmas részeivel és műveleteivel is számot vető kommunikátor horizontjaként. Számos szólam és vélekedés mögött teljes joggal kereshető az azokat megmozgató mő-

¹⁰⁸ PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613)*, kiad., utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa Könyvkiadó, 1984 (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1613/1984), 90–91. A példa ez alkalommal nem Pázmány – a kiragadott idézettel és a fiktív beszélő korlátoltságával ügyesen manipuláló – argumentációs stratégiájának jellemzése céljából szerepel, hanem kizárólag a fiktív prédikátor recepciós horizontjának megjelenítése végett.

¹⁰⁹ PÁZMÁNY 1613/1984, i. m., 115.

göttes, tudatosabb, tájékozottabb reflexió másik horizontja, a műveletekkel, technikákkal számot vető, azokat a szükséges transzformációkkal használatba yevő és ideológiai kínálatként rendelkezésre bocsátó megfontolás. A legtöbb, közhasználatba kerülő és változatos irodalomhasználati módokban recepciót indító tartalmi vagy formai összetevőnek tisztázható a primér kontextusa és e kitüntetett kontextus helye, funkciója a popularizáló-dó beszédmódokhoz való viszonylatában.

Az olvasás történeti retorikájának kutatása kapcsán ugyan elméletileg megkonstruálható egy olyan helyzet, amikor a hatástörténetbe lépő későbbi szerző a primér kontextushoz való kapcsolódástól megfosztva, egyfajta nullfokon, kizárólag a recipiált szövegekből kibontva rekonstruálja a maga számára – egyéni kompetenciájának megfelelő komplexitásban – az irodalmi alkotás egyes műfaji szabályszerűségeit,¹¹⁰ ám ettől függetlenül az egyáltalán recipiálható szövegek, beszédmódok, érvelések kínálatát intenciók formálják. Ezeknek csupán korlátozott hozzáférhetőségi mértéke a recipiensek számára vitathatatlan jelenség: „korántsem bizonyos, hogy a korabeli alkotás és a korabeli befogadás mindig ugyanazon a teoretikus bázison nyugodott volna, s hogy produkciónak és recepciónak minden esetben közösek lettek volna az elméleti keretei.”¹¹¹ És noha az is meglátásom, hogy a régi irodalom szerzői között alig lehet az őket megelőző hagyomány szövegeinek befogadásába nullfokon belépőt találni, hanem a retorikai szabályrendszerekkel való ismeretség általában bizonyos reflektáltsági szintről engedi indulni a befogadói viszonyt – most mégis inkább annyiban látom pontosítandónak az olvasás történeti retorikai kutatásának propozícióját, hogy a régiek, akik a szöveghez nem a maga mércéjét használták, hanem „nagyon is valószínű, hogy néha e mellé vagy (*horribile dictu.:*) fölé odaállították a *maguk* mércéjét is”,¹¹² a mércét gyakran (*horribile dictu*) a szöveg mércéje *alá* állították. Mindez azonban nem tarthatja távol a történeti poétika módszereivel kutató újabb recipienst attól, hogy a számára – választott módszertana miatt – nagyobb hozzáférhetőségi fokon megjelenő eredeti kontextust vizsgálat tárgyává tegye.

Régi meggyőződés, hogy mind a szerző, mind a befogadó részéről a szöveg iránt megnyilvánuló reflektált viszony összetevői között egyáltalában nemcsak az irodalmi stúdiumok körébe tartozó ismereti mezők szerepelnek. A fent bemutatott vizsgálati eredmények pedig annak az új belátásomnak a kimondását is szükségessé teszik, hogy az irodalomelmélet korabeli rendszerei egyben ismeretelméleti-tudományelméleti mezők meghatározói is; az irodalmi stúdiumok – intencionálva vagy reflektálatlanul érvényesülve – ontológiai-episztemológiai tényezők. Ezért a magam részéről saját kutatásom módszertani alapelvét ismét a történeti kommunikációelmélet néven proponált keretben lá-

¹¹⁰ „Ha ugyanis a korabeli olvasó éppen azért olvassa a számára létező irodalmi hagyományt, hogy olvasásával kitermelje a szövegekből az adott műfaj formateremtő elveit, azokat ekkor, az olvasás pillanatában még természetesen nem ismerheti, tehát nem is alkalmazhatja őket.” SZILASI 2001, *i. m.*, 260.

¹¹¹ SZILASI 2001, *i. m.*, 260.

¹¹² SZILASI 2001, *i. m.*, 260.

tom.¹¹³ Megismétlem, hogy a történeti kommunikációelmélet számára az irodalomtörténet a „mind produkciós, mind recepciós horizontjaiban ontológiai és kommunikációelméleti specifikumaiban is jellemezni kívánt intézményesség” keretében mutatkozik meg.¹¹⁴

Gábor Kecskeméti

GENUS IUDICIALE IN THE PRACTICE AND THEORY OF HUNGARIAN LITERATURE IN THE 16th AND 17th CENTURY

The most important representative of the Renaissance literature in Hungarian language, author of two cycles of love poems, Bálint Balassi struggled with legal proceedings all his life: civil actions, proceedings at ecclesiastical courts as well as criminal trials. Many other Hungarian authors of the 16th and 17th centuries got into trouble and had to face court. Some even served sentences. They were charged with religious articles (Ferenc Dávid, Imre Újfalvi) or in political cases (Péter Bornemisza, Joannes Bocatius, Miklós Bethlen, and the Calvinist preachers sold into Spanish slavery in 1670's).

For these authors and their contemporaries, the famous ancient political and criminal suits served as a permanent basis of reflection and comparison. In connection to many other events of their lives as well, there are many references to antique, mythological and biblical figures in their literary work. They observed the trials of their own time closely, and this naturally involved putting their contemporaries into the roles of the characters known from the history of antique forensic oratory. Their self-interpretation and description of others' character found new phraseology based on knowledge of texts and theories of *genus iudiciale*.

Texts of antique trials referred to in these remarks are self-evident parts of the education of intellectuals in the 16th century. Theory and practice of *genus iudiciale* was part of the old Hungarian school education. Three factors ensured accurate knowledge: learning precepts from rhetoric compendia, reading and imitation of school authors, and rhetorical exercises.

However, Hungarian jurisdiction of the 16th and 17th centuries was influenced basically by the Chamber Court of German imperial orders fashioned in Worms in 1495, operating in Speyer from 1527, and by its adjective law, called Kameralprozeß, that was applied by local courts everywhere in the provinces of the German Empire. According to these rules, a legal process is a demanding professional pursuit. The proceedings went mostly in written form. The court itself did not hear witnesses; minutes were recorded by commissioners. There was no verbal battle of legal positions. The parties repeatedly exchanged written explanations noted on legal documents (allegations). There was no solemn oration of indictment or plea *coram* the court. The case was judged without personal hearing of parties, just founded on briefing of the case. Only professional legal practitioners took part in the decision-making. There was no non-professional jury that could have been influenced by oratorical means. There was no opportunity for actual forensic oratory in 16–17th century Hungarian jurisdiction.

¹¹³ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995)/5–6, 561–576. Kandidátusi értekezésem egyik bírálója az elnevezést nem tartotta szerencsésnek a Gábor Dénes által egy más tudományágban, más célokkal kidolgozott kommunikációelmélet terminussal való egybeesés miatt. Nos, a számítástudomány kommunikációelmélete azóta információelméletté, mára informatikává keresztelődött át, a proponált módszerre viszont azóta sem találtam megfelelőbb elnevezést. Szó sincs ugyanis arról – amint bírálóm vélte –, hogy a terminust a szónoklattan szó helyett használnám, sőt a szintagma olyan módszert jelöl, amely a Magyarországon a retorikatörténeti kutatások dominanciájával zajló történeti poétikai módszertől (SZILASI 2001, *i. m.*, 259) is radikálisan különbözik. Triviálisan fogalmazva: minden történeti poétikai vizsgálat történeti kommunikációelméleti vizsgálat is, de nem minden történeti kommunikációelméleti vizsgálat történeti poétikai.

¹¹⁴ KECSKEMÉTI 1998, *i. m.*, 243.

The best way to show this situation may be using a framework similar to the one constructed by Georg Braungart concerning German court and political oratory. He showed that there are differences between rhetoric taught at schools and pragmatic procedures demanded by court oratory.

There are a large number of references from 16–17th century authors from all around Europe expressing similar perceptions: there is no opportunity for actual forensic oratory, there is no space for its complex rhetorical structure, and, therefore, teaching it at schools have become needless and dispensable.

Disregarding forensic oratory by theoreticians should not be esteemed as the triumph of pragmatism. Other theoreticians—the majority—did preserve precepts of this genre, and they did not do this just out of respect for the traditions: their decision opened up new possibilities of application. Knowledge of *genus iudiciale* was utilised by all 16–17th century literature. There was no opportunity for application of forensic oratory, still, theoretical reflections originally intended for legal cases were utilised by a much broader circle of literature and scholarly work. This more general, wider effect can be shown following the classification of *status* in *Rhetorica ad Herennium*. Certain thematic groups and rhetorical-poetical classes of the old Hungarian literature were essentially and consistently structured by the logic of argumentation of certain *status* in every essential piece.

Doctrines of *status legitima* had a considerable effect on the techniques of invention and argumentation in exegesis and on preaching practice (which is similar in many ways). Definition of *status legitima* by Cornificius befits the majority of denominational controversies: „*in scripto aut e scripto aliquid controversiae nascitur*”. (Of course, I mean determining dominance and not exclusiveness: we should take the effects of the two other *constitutiones* into account as well. Moreover, *genus iudiciale*, though influences the invention in exegesis, does not rule the whole rhetoric structure of a sermon. As I pointed out elsewhere, rhetoric analysis of invention, disposition and elocution in Protestant pulpit oratory showed primary influence of *genus didascalicum*, introduced by Melanchthon, and of *genus deliberativum*.)

Just as invention of religious communication was determined by several types of *status legitima*, secular manipulative genres, propagandistic works, consultative and glorifying political orations, leaflets, and pamphlets were determined by *status iuridicialis*. Not only by that—after all, arguments debating facts and examining legal references are obviously parts of these works too. Nevertheless, supporting examples are abundant.

As we have seen, in many genres and some thematic groups of old Hungarian literature there is a keen interest in the invention of legal references concerning the facts and in possible argumentation about their legitimacy. There are no signs, however, of an interest in the facts themselves: no one seems to be interested in whether facts are real or fictitious; no one seems to realise that traditional devices of interpretation tend to obscure the real circumstances instead of uncovering them. There is no intention to minimise this possibility.

This general disinterest, however, creates wonderful conditions for a few Hungarian intellectuals of the 17th century who most consciously investigate literature and how it represents power. Some of them recognise that general indifference to *status coniecturalis* gives the opportunity for a more skilled speaker to gain new ground for manipulation.

The opposition between the educated man and the uneducated public posed an ethical problem for Montaigne: „le sage doit au dedans retirer son ame de la presse, et la tenir en liberte et puissance de juger librement des choses ; mais, quant au dehors, qu’il doit suivre entierement les façons et formes receues.” His 17th century descendants used public pretence for controlling „ames, où [la coutume] ne trouve pas tant de resistance” as well.